

HÂRİCİLİĞİN DOĞUŞUNDA MÜNÂFIKLARIN ROLÜ

Mehmet KUBAT*

ÖZET

Referansı olmaksızın veya geleneğe dayanmaksızın ortaya çıkan Hâricilik hareketinin, gerçekte genel kabul görmüş İslâmî düşünüşten bir sapma olduğu söylenebilir. Hâriciler, İslâm dünyasında ilk şiddet olayı olarak kabul edilen Hz. Osman'ın öldürülmesi olayını toptan üstlenmiş, Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarının patlak vermesinde etkin rol üstlenmişlerdir. Hz. Ali de Hâricî gruba mensup bir kişi tarafından öldürülmüştür. Hâriciler, kutsal metinleri bedevî bir yoruma tabi tutmuş, Kur'an ve Hadis'e parçacı yaklaşmış ve onları literal ya da kategorik okumuşlardır. Cehâletleri ve kutsal metinleri kendi bütünlüğü içerisinde değerlendiremeyişleri nedeniyle Kur'an'ı yanlış anlamış ve bu yanlış algılama onları, Müslümanlara karşı kaba kuvvet kullanmaya sevk etmiştir. Bedeviliğin, cehâletin ve kabilevi unsurların, Hâriciliğin bir fırka olarak ortaya çıkışında etkin rolü olsa da, gerçekte Hâriciliğin doğuşunda münâfık önderlerin belirleyici rolü olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Hâricilik, kabilecilik, münâfıklık, şiddet, literal okuma.*

ABSTRACT

THE ROLE OF HYPOCRITES IN THE MAKING OF KHARİJİTES

The Kharijites, an influential sect in Islamic History, the first Muslim dissidents and rebels, emerged without depending on a Islamic tradition or any references is regarded as a deviation from Islamic thought. It is Kharijites in the Islamic History who took up the first terrorist act, that is, the murder of Caliph Osman which eventually led to the Cemel, Siffin and Nehrevân wars break out. Caliph Ali also was martyred by a member of Kharijite group. They interpreted Quran with a bedoin viewpoint, did not take the holy texts a whole, and read it literally or categorically. Due to their ignorance and misinterpretation of Quran, they misunderstood it and therefore attacked the muslims. Though bedoin viewpoint, misinterpretation of holy texts and tribalism played an important part in the emergence of Kharijites, it were the hypocritical leaders who in fact caused and encouraged the sect to come out.

Key Words: *Kharijities, tribal, hypocrisy, violence, literal reading.*

* Yrd.Doç.Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, mkubat66@hotmail.com

Giriş

Kelâm ve Mezhepler Tarihi kaynakları incelendiğinde, İslâm'ın erken döneminde ortaya çıkan Hâricilerin, daha çok iman-küfür görüşleri¹ açısından ele alındığı, fakat bir fırka olarak doğuşunda rol oynayan belirleyici hususların çoğunlukla göz ardı edildiği kolaylıkla tespit edilebilir. Gerek klasik ve gerekse de çağdaş kaynaklarda Hâriciliğin teşekkülünde kabilevi unsurların etkisine kısmen dikkat çekildiği halde, bir fırka olarak ortaya çıkışında önemli derecede rol oynayan “münâfıkların rolü”ne yeterince değinilmediği, en azından bu hususun öne çıkarılıp vurgulanmadığı görülür. Oysa Hâriciliğin ortaya çıkışında münâfıkların belirleyici bir etkisinin olduğu açıktır. Bu fırkanın doğuşunda ikiyüzlülükleriyle bilinen ve bu vasıflarıyla meşhur olmuş Zü'l Hüveysira, Hurkus b. Züheyr ve İbn Sebe' gibi münâfık önderler etkin rol üstlenmişlerdir. Bu kişiler tarihte Hâricilerin önde gelenleri, öncüleri veya Hâricî harekete yön vericiler olarak görülmektedir.² İlk dönem siyasi hâdiseleri dikkatle irdelendiğinde, münâfık olduklarında şüphe duyulmayan bu şahısların, İslâm dünyasında baş gösteren iç karışıklıklar ile Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarında tefrikaya sebebiyet verdikleri ve sonraki fitne hareketlerinde de perde arkasından kışkırtıcı rol üstlendikleri söylenebilir. Tabiatları gereği İslâm ve Müslümanlara karşı açıktan yapamadıkları kötülükleri, İslâm'ın ruhunu kavrayamamış câhil ve bedevî zümreyi kullanarak yapmaya çalışan münâfıklar, bu tavırlarıyla Müslümanlar arasında kanlı savaşların meydana gelmesine zemin hazırlamış ve bir hiç uğruna binlerce Müslüman kanının akmasına sebep olmuşlardır.

Bu çalışmada, tarihin hemen her döneminde dinî ve siyasi konularda aşırılıklarıyla öne çıkarak fanatik bir çizgi olarak varlığını devam ettirseler de, günümüzde İbadiyye kolu dışında neredeyse artık var olamayan ve müntesipleri de kalmamış Hâriciliğin

¹ Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, *Makalatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, Neşr. Ritter, Weisbaden, 1980, s. 86 vd, 125 vd.; Bkz. Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, Ts., s. 24, 72 vd.; Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milelve'n-Nihal*, Beyrut, 1986, I/114 vd.

² Krş. Şehristani, *el-Milel*, I/21; Ebu'l-Fadl Şihabuddin el-Âlusi, *Ruhu'l-Meanî*, Beyrut, Ts., V/119; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire, 1967, VIII/166; Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi, *Telbisu İblîs*, Kahire, 1995, s. 93-94; Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, Çev. Heyet, İstanbul, 1988, III/299.

itikadî yapısının yeniden ortaya çıkarılması hedeflenmemektedir. Bilakis daha çok tarihten günümüze bedevî bir düşünce biçimi olarak varlığını sürdüren, bilhassa şiddet taraftarı ve uygulayıcısı olmalarıyla öne çıkan ve nasslara fâsit anlamlar yükleyerek çoğunlukla günah olmayan şeyleri de günah kabul eden,³ Müslümanları tekfir eden⁴ ve onların kanlarını helal sayan bu hareketin doğuşuna etki eden unsurlardan söz etmek, bilhassa münâfıkların belirleyici rolüne vurgu yapmak amaçlanmaktadır. Tarihi vakalar salt olmuş-bitmiş olaylar yığını olarak görülemeyeceğinden, biz, İslâm'ın ilk döneminde ortaya çıkan Hâricilik hareketini iyi tahlil etmenin, bugün aynı zihniyete meyilli birey ya da toplulukların zaafiyet noktalarının, zihin kalıplarının ve kollektif bilincaltlarının ipuçlarını ele vermesi bakımından oldukça önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle önce Hâriciliğin kısa bir tanımını yapmak, doğuş sürecinden ve bu fırka mensuplarının zihin dünyasından söz etmek ve daha sonra da itikadî bir mezhep olarak Hâriciliğin doğuşunda münâfık önderlerin rolünden bahsetmek istiyoruz.

1. Tanım

“Hâricî”, “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki “hurûc” kökünden “ayrılan, isyan eden” manâsında bir sıfat olan “hâric” kelimesine nisbet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir terimdir. “Hurûc”, “girme”nin zıddı olup “çıkılmak” demektir.⁵ Topluluk ismi için *Hâriciyye* ve *Havâric* adları kullanılır.⁶

Kaynaklarda Hâricîlerin, önceleri Hz. Ali'yi destekleyip onun safında yer aldıkları halde, Sıffin Savaşı sonrası gündeme gelen Hakem Olayı (Tahkîm) ile birlikte, Hz. Ali'ye karşı çıkararak onun ordusundan ayrıldıkları, “Lâ hukme illa lillah” (Allah'tan başka hüküm verecek yoktur; hüküm ancak Allah'a aittir) sloganı etrafında birleşerek, önceleri akîde ve amelden oluştuğuna inandıkları

³ İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, III/304.

⁴ Bkz. Eş'arî, *Makalatu'l-İslâmiyyîn*, s. 125; Ebu'l-Muzaffer el-İsferayîni, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fraki'l-Hâlikîn*, Tah. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1983, s. 45; Fahreddîn er-Râzî, *İ'tikadâtü Fraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Tlk., M. el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, Beyrut, 1986, s. 49.

⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1992, IV/52.

⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI/169.

rı⁷ dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasaklarından kaçınmayan, böylece *büyük günah* işleyen kimseleri küfürle itham ettikleri halde, sonraları tekfir kavramının anlam alanını genişleterek kendileri dışında kalan bütün Müslümanları tekfir ettikleri ve bu grubun Müslümanlar arasında itikadî nitelikli ilk fırkalaşma hareketi olduğu gibi temel vasıflarından söz edilir.⁸ Ancak bizce bu niteliklemlerle birlikte, bu fırkanın hayati derecede önem arz eden diğer bir yönüne de işaret edilmelidir ki, o, Hâricî anlayışın nassların ruhundan neşet etmeyen, köksüz, temelsiz bir düşünce biçimi oluşudur. Gerçekte Hâricîlik, referansı, öncesi olmaksızın veya her hangi bir geleneğe dayanmaksızın ortaya çıkan bir türediler topluluğudur⁹ ve *genel kabul görmüş İslâmî düşünüşten* bir sapmadır. Bu yönüyle Hâricîlik, diğer fırkalardan ayrılır. Nitekim Hâricîlik düşüncesi, *ana bünye* veya *esas gövde* olarak nitelendirilebileceğimiz Müslümanların çoğunluğu tarafından tasvip görmemiş ve şiddetli bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Kaynaklarda Müslümanların önde gelen âlimlerinin Hâricî düşünceye itibar etmedikleri, söz gelimi İmam Mâlik b. Enes (ö.179/795) ile İmam Müslim (ö.261/875)'in, Hâricî görüşlere meyilli olduğu söylenen İkrime'den¹⁰ rivâyet edilen hadisleri kabul etmedikleri aktarılmıştır.¹¹

Hâricîlerin doğuşu ile, İslâm düşünce alanına, *Müslüman-kâfir* ayrılığına dair İslâm geleneğinde daha önce olmayan bir mâna getirilmiş ve bu kavramlara İslâmî anlayışta öngörülme-

⁷ Hâricîlere göre iman, “hem fiil-i kalb, hem fiil-i lisan ve hem de fiil-i cevârihtir. Kalben tasdik, lisanen ikrar, amelen tatbik eylemektir. Bunların üçü birden rûkn-ü imandır. Bu rûknlerden birini yerine getirmeyenden iman kalkar ve bu kimselere *mü'min* denmez. Ebû Mansur el-Maturidî, *Kitabu Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber*, Haydarabad, 1365, s. 2; Elmalılı M. Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, İstanbul, 1979, I/181.

⁸ Krş. Bağdadî, *el-Fark*, s. 24, 72 vd.; Şehristânî, *el-Milel*, I/114 vd.; Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI/169; Hasan Onat, *İslâm Mezhepleri*, Ankara, Ts., s. 21vd.

⁹ Bu kelimenin anlam alanı için bkz. Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub Fîruzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhît*, Beyrut, 1993, s. 237.

¹⁰ Burada isminden söz edilen şahıs, meşhur sahâbî İkrime b. Ebî Ceahl değil, İkrime Ebû Abdillâh el-Medenî (ö. H.104)'dir. Önceleri İbn Abbas'ın kölesi iken, bilahare oğlu Ali tarafından azad edilmiştir. Tabiîn'in büyüklerinden- dir. İkrime, bazı âlimler tarafından, Hâricîlerin fikirlerini sahiplendiği ve Afrika'da yaydığı şeklinde itham edilmiştir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1985, I/419.

¹¹ Bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1998, s. 33.

türedi anlamlar yüklenmiştir. Hâricîlere göre *günah* işleyen kimse Müslüman olma vasfını kaybediyor,¹² cehennemi hak etmiş bir kâfir oluyordu. Oysa Hâricîlerin zuhuruna kadar mü'min ve kâfir sözcükleri sâbit, belli, birbirlerinden ayrı kategorilere delâlet ediyordu. İslâm'ın ilk döneminde Allah'ın birliğine inanıp, Hz. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğunu kabul ettikten sonra hiçbir Müslüman kâfir sayılmıyordu. Fakat Hâricîlerin doğuşuyla beraber, inanç alanında önemli bir değişikliğin ya da kırılmanın yaşandığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki, *kâfir* kavramı, Hâricîlerce İslâm toplumunu temsil eden dairenin içine girdirilmiştir. Artık bundan böyle Allah'a inanan ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul eden bir Müslüman, şu veya bu düşüncesinden ya da sıradan bir hareketinden dolayı kolayca kâfir sayılabiliştir. Kâfir kelimesi, eski tanımını ve sâbit manâsını kaybedip, Hâricîler tarafından sıradan fiillerinden dolayı dindar bir Müslümana da kolaylıkla sıfat olabilecek bir esnekliğe ulaştırılmıştır.¹³

Hâricîlerin, kendi görüşlerini benimsemeyen dindar Müslümanları dahi kâfir saymaları, diğer fırkalar gibi nassları farklı yorumlama biçimlerinden değil, onlara fâsit anlamlar vermelerinden kaynaklanıyordu. Zira İslâm dünyasında fâsit te'vil olarak tanımlayabileceğimiz yanlış yorum kapısını ilk olarak aralayanlar Hâricîlerdir. "*Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, kâfirlerin ta kendileridir*"¹⁴ âyetini sözünü ettiğimiz fâsit te'vile tabi tutarak, önceleri Hz. Osman, Muaviye ve Hz. Ali'ye isyan etmiş,¹⁵ sonraları da bütün Müslümanları karşılarında alacak bir tutumu sahiplenmişlerdi.

Hâricîlerin doğuşuyla beraber iman-küfür konusunda ortaya çıkan bu anlam kaymasının, aslında Kur'an, Hz. Peygamber ve sahabenin öngördüğü Müslüman-kâfir ayrılığının bir devamı olmadığı bellidir.¹⁶ Bu, iki kelime arasında beliren yeni mânâ, referansı olmayan, yani dayanaktan yoksun, türedi bir anlamdır. Bu nedenle de bu yorum, İslâm tarihin hemen bütün dönemlerinde Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul görmemiştir.

¹² İsfarayini, *et-Tabsîr fid'-Dîn*, s. 45 vd.; Fahreddin er-Râzî, *İ'tikadâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 49

¹³ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, İstanbul, Ts., s. 52 vd.

¹⁴ Maide, 5/44.

¹⁵ Krş. Ammar et-Talibi, *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1978, I/105.

¹⁶ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 53.

2. Hâricîlik veya Havâric İsmi

Fırkanın ismi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmekle beraber, bu fırkaya *Havâric* isminin verilmesinin temelde iki sebebinin olduğu varsayılmaktadır:

I- Hâricîlerin kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle, bu fırkanın muhâlifleri Havâric ismini, “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali (ö.40/661)’den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır.¹⁷ Meselâ Şehristanî (ö.548/1153)’ye göre *hâricî*, “ümmetin ittifak ettiği meşrû halifeye baş kaldıran her hangi bir kimsedir.”¹⁸ Bu nedenle muhâlifleri, özellikle Hz. Ali taraftarları, Hâricîler Hz. Ali ve taraftarlarının üzerine yürüdükleri için kendilerine bu ismin verildiğini iddia etmişlerdir.¹⁹

Yine muhâlifleri tarafından Hâricîler hakkında kullanılmış diğer bir isim de “dinden çıkmış” anlamında *Mârîka*’dır.²⁰ Sıffin savaşının ardından Hz. Ali ve Muaviye (ö.60/679) taraftarlarınca benimsenen hakemlere rıza göstermeyi reddetmelerinden dolayı hâricîlere *Muhakkime*,²¹ Hz. Ali’nin ordusundan ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ’ya nisbetle *Harûriyye*²² ve burada kendilerine imam/reis kabul ettikleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye izafeten de *Vehbiyye* adları verilmiştir.²³

II- Kendileri ise Havâric ismini, “kâfirler arasından çıkarak Allah’a ve Peygamber’e hicret edenler” veya “kâfirler ile her tür bağı koparanlar” anlamında, Allah yolunda hakikati aramaya çıktıkları gerekçesiyle, bu “çıkış”tan dolayı Nisa Sûresi’nin 100. âyetine dayandırmışlardır.²⁴

Yine Hâricîlerin severek beğendikleri ve kendilerini ifade için kullandıkları başka bir isim de “Allah yolunda savaş O’nun rı-

¹⁷ Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI/169.

¹⁸ Şehristanî, *el-Milel*, I/114.

¹⁹ Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya, 1992, s. 22.

²⁰ Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI/169.

²¹ Bağdadî, *el-Fark*, s. 74.

²² Bağdadî, *el-Fark*, s. 75.

²³ Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, XVI/169.

²⁴ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 22.

zası için canlarını ve mallarını satan” anlamındaki *Şurât*tır.²⁵ Bu ismi de Kur’an âyetlerine dayandırmışlardır.²⁶

3. Hâriciliğin Doğuşuna Etki Eden Faktörler

3.1. Siyasî Nedenler

Hâriciliğin dinî mi, yoksa siyasî bir hareket mi olduğu, öteden beri tartışılmalı bir konudur. Goldziher²⁷ ve Ahmed Emîn’in²⁸ de belirttikleri gibi, gerçekte Hâricilik, dinî olmaktan çok, siyasî bir harekettir. Doğuş sürecinde meydana gelen hâdiseler dikkatle incelendiğinde, Hâriciliğin önceleri siyasî olayların etkisiyle teşekkül ettiği, fakat sonraları dinî bir hüviyet kazandığı kolaylıkla tespit edilebilir.²⁹ Bu nedenle biz, önce kısaca Hâriciliğin doğuş sürecindeki siyasî hadiselerden, daha sonra da bu hareketin nasıl dinî bir hüviyet kazandığından söz etmek istiyoruz.

Hz. Osman (ö.35/656)’ın devlet başkanı olması, siyasî İslâm tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılmıştır.³⁰ Çünkü Hz. Osman’ın hilâfetinin özellikle son altı yıllık dönemi, Müslümanlar arasında ayrılıkların, firkalaşmaların başladığı, siyasî kutuplaşmaların belirginleştiği ve iç karışıklıkların yoğun olarak yaşandığı bir zaman dilimidir. Hz. Osman’ın öldürülmesiyle birlikte İslâm toplumunda fitne kapısı bir daha hiç kapanmamak üzere aralanmıştır.

Montgomery Watt’ın isabetle vurguladığı gibi, Hz. Osman’ın 35/656 yılında Medine’de, kendi evinde öldürülmesi, özellikle Hâricilerin incelenmesi için uygun bir başlangıç noktasıdır. Zira Hâriciler kendilerini, katilden sorumlu olan ihtilalci unsurların bir devamı olarak görüyorlardı.³¹

Hz. Osman, 49 gün süren muhasaradan sonra Medine’de Müslüman isyancılar tarafından şehid edilmiştir. Burada konumuzla doğrudan ilgili olan husus, Hz. Osman’ın öldürülmesi ola-

²⁵ Bağdadi, *el-Fark*, s. 74; Helmut Ritter, “Hâriciler”, *İA*, İstanbul 1977, V-1/233.

²⁶ Bkz. Bakara, 2/207; Tevbe, 9/111.

²⁷ İgnaz Goldziher, *el-Akîdetu ve’s-Şerîatu fî'l-İslâm*, Arapça’ya Çev. M.Yüsus Mûsa, A. Hasan Abdulkâdir, A. Abdulhak, Mısır, Ts., s. 92.

²⁸ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Kahire, 1964, s. 259.

²⁹ Krş. Ethem Ruhi Fıglalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, s. 56.

³⁰ Ahmet Akbulut, “Hâriciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, A.Ü.İ.F.D., Ank., 1989, XXXI/331.

³¹ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 7.

yına Hâricilerin de katılmış bulunması ve isyancı hareketi körükleyenlerden bir kısmının Hâricî önderler olmasıdır.³² Hâricî liderler veya en azından içlerinden bir kısmı, bizzât Hz. Osman'ın ve lâyetine karşı idiler. Bu sebeptendir ki onlar da diğer isyancılar gibi Hz. Osman'a karşı başlatılan isyan hareketinin haklılığını savunuyor ve onun öldürülmesi hususundaki sorumluluğu toptan üstlenmiş bulunuyorlardı. Bununla da iftihar ediyorlardı.³³

Bilindiği gibi Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra 35/656 yılında hilâfete Hz. Ali (ö.40/661) seçilmiş³⁴ ve Müslümanların çoğunluğu onu Halife/Devlet Başkanı olarak kabul etmişlerdir.³⁵ Kaynakların aktardığına göre, bu esnada sahâbenin seçkinlerinden ve önde gelenlerinden olan Talha (36/656) ve Zübeyr (36/656), Medine'de hilâfete seçtikleri Hz. Ali'ye, yönetimde ortak olmak istediklerini belirterek Basra ve Kûfe vâililiklerini isterler.³⁶ Fakat Hz. Ali onların bu isteklerini reddedince, bu duruma çok kırılan bu kişiler Mekke'ye gider³⁷ ve orada, aslında Hz. Ali'den korktukları için ona biat ettiklerini dile getirerek³⁸ karşı bir hareket başlatırlar. Talha ve Zübeyr, başlattıkları bu *karşit harekette* Hz. Âişe (58/678)'yi de saflarına çekmeyi başarırlar. Kısacası, Talha, Zübeyr ve Âişe, Hz. Osman'ın kanının hesabını sormak üzere Hz. Ali ile karşı karşıya gelirler ve böylece sonu kanla biten *Cemel Harbi'nin* meş'alesini yakmış olurlar.

Yine kaynaklarımızın aktardığına göre, Cemel Savaşı şöyle başlamıştır: Aslında her iki taraf, karşılıklı müzakerelerden son-

³² Daha sonra detaylandırılacağı üzere Hurkus b. Zühayr, Hz. Osman'a isyan edenler arasında Basra'dan gelenlerin liderleri olarak görülmektedir. Krş. Hafız İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1988, VII/194.

³³ İrfan Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fıraki ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984, s. 94.

³⁴ Bağdadî, *el-Fark*, s. 119.

³⁵ Ebu Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, Beyrut, Ts., III/31 vd.; İbn Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1987, III/457, V/448; Krş. Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Tah. Ali Şirî, Kum, 1413, I/65; İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1989, IV/290; Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, Beyrut, 1989, II/358.

³⁶ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyâse*, s. 53; Krş. Neşet Çağatay-İ. Âgah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985, s. 12.

³⁷ Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb*, II/366.

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, III/41; Taberî, *Tarih*, III/480; Ayrıca bkz. Kâdi Ebu Bekir el-Bakillânî, *Kitabu't-Temhîd*, Beyrut, 1987, s. 230.

ra,³⁹ Hz. Osman'ın katli hadisesi ile ilgili aralarındaki problemi memnuniyet verici bir noktaya vardırıdıktan sonra, taraflar sorunun ne olduğunu bilmeden, bir anda savaşa tutuşmuşlardır. Zira Hz. Ali ile Âişe ve taraftarları *sulh* üzere anlaştıktan sonra, Hz. Ali'nin, “*Osman'ın katli ile ilgili olaya katılanlar, bu cemaatten ayrılınsın; onların hiçbiri bizimle gelmesin*” şeklinde bir hutbe okuduğu⁴⁰ ve olayların bu hutbeden sonra patlak verdiği nakledilir.

İlk Hâricî önderlerden Hurkus b. Züheyr, bu çalışmanın daha sonraki bölümlerinde ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı gibi, Hz. Osman'a isyan edenler arasında Basra'dan gelenlerin liderleri olarak görülmektedir.⁴¹ Dahası o, bizzat Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına iştirak etmiştir.

Hurkus ve diğer Hâricî liderler, bizzât Hz. Osman'ın velâyetine karşı olduklarından, onun öldürülmesi hususundaki sorumluluğu toptan üstlenmiş bulunuyorlardı ve bununla da iftihar ediyorlardı. Bu yüzden sulhun gerçekleşmesinden korkuyorlardı. Çünkü eğer *sulh* gerçekleşecek olursa Hz. Osman'ın katline iştirak ettikleri için muhakeme edilecekler ve cezalandırılacaklardı. İşte bu korku onları harp çıkarmak ve bu harbi devam ettirmek konusunda çaba göstermeye sevk etmiştir.⁴² Bu nedenle Hz. Ali'nin söz konusu sözlerini duyan ve onun ordusu içinde yer alan Abdullah b. Sebe', Malik b. Eşter ve Adiy b. Hatem-i Tai bir araya gelip konuşmaya başlarlar. Hâricîlerin ortaya çıkışında etkin rol üstlenenlerden biri olduğunda şüphe olmayan İbn Sebe' onlara, “bu *sulh* gerçekleşirse bizim sonumuz olur. Osman'ın kanına karşılık bizim kanımız istenecektir. Öyleyse bu *sulh* gerçekleşmemesi için bir hile düşünmeliyiz. İnsanların arasını bozup karışıklığa sebebiyet vermeliyiz. Hile yaparak aralarını bozmalıyız. Yarın insanlar karşı karşıya geldiğinde harbi başlatınız. Düşünmelerine fırsat vermeyiniz. Böylece beraber olduğunuz kimse, harpten kaçınmaya fırsat bulamayacak; Allah da Ali, Talha ve Zübeyr'i istemediğiniz o anlaşmayı yapamayacak kadar meşgul edecek” demiştir.⁴³ Bu hile uygulamaya konulmuş ve

³⁹ Hz. Ali ile Talha ve Zübeyr arasında geçen müzakerelerin ayrıntıları için bkz. Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb*, II/373 vd.

⁴⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Haz. Heyet, İstanbul, 1986, II/235.

⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/194.

⁴² Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 94.

⁴³ Geniş bilgi için bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II/235.

Müslümanlar karşı karşıya gelerek bir oldu-bittiyle kendilerini bir anda savaşın içerisinde bulmuşlardır.

Cemel savaşı, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr taraftarlarının yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Savaşın bilançosu dehşet vericiydi; zira her iki taraftan, hepsi de Müslüman olan yaklaşık on bin kişi ölmüştür.⁴⁴ Seçkin ashâbın karşı karşıya geldiği bu garip savaşta on iki veya on beş bin Müslümanın öldüğü de rivâyet edilmiştir.⁴⁵

Hz. Ali, Muaviye ile aralarında baş gösteren problemi askerî yöntemle halletmeye karar verince, iki Müslüman ordusu Sıffin'de karşılaşmışlardır. Bilindiği üzere halife'nin ordusu zafere çok yaklaştığında Muaviye ve danışmanı Amr b. el-Âs, yenilgiden kurtulmak için bir hileye baş vurmuş, Kur'an sayfalarını mızrağın ucuna takarak, sembolik anlamda Hz. Ali taraftarlarına Kur'an'ın hakem olmasını teklif etmişlerdir. Hz. Ali, taraftarlarına bunun bir aldatmaca olduğunu ve savaşa devam edilmesi gerektiğini teklif etmişse de, daha sonra Hâriciler olarak anılacak grup, *hakemi* kabul etmesi için Hz. Ali'ye baskı yapmış, hatta bu hususta onu ölümle tehdit etmişlerdir.⁴⁶ İçlerinde Mis'ar b. Fedekî ile Eş'as b. Kays'ın da bulunduğu bir grup Hz. Ali'ye gelecek harbin durdurulması ve barış yapılması için onu zorlamış,⁴⁷ hatta, "*hakeme razı olmayı mı, yoksa Hz. Osman gibi öldürülmeyi mi tercih edersin?*" diyerek onu ölümle tehdit etmişlerdir.⁴⁸ Onun etrafında yer alan diğer insanlar da, "Allah'ın Kitabı'na davet edilmemize karşı ona uymamak elimizden gelmez" demişlerdir.⁴⁹ Bu durum karşısında Hz. Ali zorunlu olarak hakemi kabule razı olmuş, bir bakıma buna mecbur kalmıştır.

Hakem olayındaki tutumlarından dolayı, Muaviye ile taraftarlarının uzlaşmak istemediklerini, Müslüman kanı akıtmayı meşrû gördüklerini, bundan dolayı da onların Müslüman olamayacaklarını iddia eden Hâriciler, Hz. Ali'den savaşı yeniden başlat-

⁴⁴ Taberî, *Tarih*, V/575; Ebu'l-A'lâ el-Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, Çev. Ali Genceli, İstanbul, 1980, s. 165-166.

⁴⁵ Krş. Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 12.

⁴⁶ İzzeddin İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1979, III/334.

⁴⁷ Taberî, *Tarih*, V/661; Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 95.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel*, I/197; Taberî, *Tarih*, IV/34; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII/273; Krş. İbn Esir, *el-Kâmil*, III/217; Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 95.

⁴⁹ Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 13.

masını isterler.⁵⁰ Hz. Ali, bu kesimin savaş önerilerini kabul etmeyince, bu kez Hâriciler halifeyi de İslâm'dan çıkmakla itham ederek onun ordusundan ayrılırlar. Urve b. Ezîne komutasında, sayıları 12 bin kişi oldukları nakledilen bu Hâricî grup Hz. Ali ile Kûfe'ye girmeyerek, ordudan ayrılır ve Harûra'da toplanırlar.⁵¹ Bu olaydan dolayı Hâricilere "Harûriyye" de denilmiştir.⁵² Daha sonra Abdullah b. Vehb er Rasibî ve Hurkus b. Züheyr'i kendilerine halife seçer ve onlara biât ederler.⁵³

Hz. Ali'ye Hâricilerin halktan bazılarını katlettikleri, örneğin Abdullah b. Habbab b. el-Eret ve hamile hanımını hunharca öldürdükleri haberi ulaşır.⁵⁴ Hz. Ali haberin doğruluğunu araştırmak üzere bir elçi gönderir. Ancak Hâriciler elçiyi de öldürürler.⁵⁵ Kendi görüşlerine katılmayan, halifelerini tanımayan ve Hz. Osman ile Hz. Ali'ye lânet etmeyen herkesi öldürmeye azmeden ve *kılıcın hükmünden başka hüküm yoktur* manâsına kullandıkları *Allah'ın hükmünden başka hüküm yoktur* sloganı ile Müslümanların kanlarını dökmeyi helâl sayan Hâriciler⁵⁶ ile Hz. Ali taraftarları arasında şiddetli bir çatışma olur.⁵⁷ Savaş Hâricilerin başka-

⁵⁰ Taberî, *Tarih*, V/685 vd.

⁵¹ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III/334; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, s. 244; Ahmet Ağırakça, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul, 1995, s. 39 vd.

⁵² Bağdadî, *el-Fark*, s. 75.

⁵³ Bağdadî, *el-Fark*, s. 75 vd.; Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1993, s. 399; Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 21; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi, İlk Dönem*, Ankara, 1999, s. 503; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II/254.

⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, V/245 vd.; Bağdadî, *el-Fark*, s. 77; Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 404; Adnan Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 109 vd.

⁵⁵ Krş. Bağdadî, *el-Fark*, s. 77; Abdulhalik Bakır, *Ali b. Ebî Talib*, Elazığ, Ts., s. 143.

⁵⁶ Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 97; Hz. Osman döneminde başlayan ve genellikle siyasi hesaplar uğruna müslümanın müslümanı öldürmesi olgusu daha sonra Hâricilerde bir ilke oldu. Hâriciler, yaptıklarına meşruiyet kazandırmak için, kendilerinin dışındaki müslümanları Müslüman saymadılar. Böylece kendilerince müslümanları öldürmüyorlardı. Kendilerince öldürdükleri kimseler, gayri müslimlerdi. Krş. Ahmet Akbulut, "Hâriciliğin Siyasî Görüşlerinin İtikadileşmesi", s. 333 vd.

⁵⁷ Bağdadî, *el-Fark*, s. 77 ve.; Krş. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II/255-256.

nı İbn Vehb ve beraberinde bulunan yaklaşık on iki bin kişiden⁵⁸ hemen hepsinin kılıçtan geçirilmesiyle sonuçlanır.⁵⁹ Nehrevân savaşında hezimete uğramaları Hâricilerin ruhlarında silinmez bir iz bırakmıştır. Şia için Kerbelâ'nın anlamı ne ise, Hâriciler için de Nehrevân aynı anlamı ifâde eder olmuştur.⁶⁰ Nehrevân'da saygı duydukları pek çok kişinin öldürülmesi, Hâriciler için isyana teşvik edici unsurlardan biri olmuş ve bu savaşta öldürülenlerin intikamını alma isteği, onları, Hz. Ali'ye suikast düzenleyip onu öldürme eylemine kadar götürmüştür.⁶¹

O halde denilebilir ki, Hz. Ali'nin Muaviye ile aralarında çıkan şiddetli ihtilâftan doğan fırkalardan ilki Hâricilerdir.⁶² Yukarıda işaret ettiğimiz tarihsel süreçten de anlaşılıyor ki Hâricilik hareketi, başta dinî nedenlerden dolayı değil, daha çok siyasî olayların etkisiyle ortaya çıkmış görüntüsü arz ediyorken, sonraları nassları duruşlarının yardımına çağırıp, onları kendi görüşlerini destekleyecek biçimde yorumlayınca dinî/itikadî bir hüviyete bürünmüştür.⁶³ E. Ruhî Fığlalı'nın deyimiyle Hâricilik, "siyasî hizipten doğmuş ve dinî mahiyet kazanmıştır".⁶⁴ Hâriciliğin kâmil bir fırka olarak ortaya çıkışı ise, Sıffin savaşı sonrası "*Tahkim Hadisesi*" (37/658)'ne dayanır. Her ne kadar bazı âlimlerin işaret ettikleri gibi, Hâriciliğin başlangıcını Zü'l-Huveysira hadisiyle⁶⁵ Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek⁶⁶ ve ayrılığın genel başlangıcını Hz. Osman'a isyanla başlatarak, bu olaydan sonra Hârici-

⁵⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III/334; Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, s. 244; Ağırakça, *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi*, s. 39 vd.

⁵⁹ Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 97; M. Said Hatiboğlu, *Hazreti Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1967, s. 34; Krş. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I/169 vd.; Bakır, *Ali b. Ebî Talib*, s. 144.

⁶⁰ Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 98.

⁶¹ Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 115.

⁶² Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye*, b.y.y., 1989, I/17; Ayrıca bkz. Hüseyin Atvân, *el-Fıraku'l-İslâmiyye fi Bilâdi's-Sâm fi'l-Asri'l-Emevî*, b.y.y., (Daru'l-Ciyil), 1986, s. 15 vd.

⁶³ Krş. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 259; Ayrıca bkz. Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 56-57; Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, s. 88.

⁶⁴ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 57.

⁶⁵ Şehristanî, *el-Mülel*, I/21; Âlusî, *Ruhu'l-Meanî*, V/119; Kurtubî, *el-Camiu'l-Ahkâmî'l-Kur'an*, VIII/166; İbnu'l-Cevzî, *Telbis*, s. 94; İbn Teymiye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, III/299.

⁶⁶ İbn Teymiye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, III/235.

ler'in Hz. Ali'nin Şîa'sından ayrıldığını⁶⁷ söylemek mümkünse de, Hâriciliğin kâmil bir fırka olarak ortaya çıkışı *Tahkim Hâdisesi*'nden sonradır.

3.2. Cehâlet ya da Bilgisizlik

Hâriciliğin bir fırka olarak doğuşuna etki eden faktörlerden biri, şüphesiz cehâlettir. Hâricilerin Müslümanlardan ayrılarak bütün bir İslâm toplumunu karşılarında almalarında, onlara karşı çıkmalarında, onları toptan küfürle itham etmelerinde ve daha sonra detaylandırılacağı üzere, münâfık önderlerin yönlendirmelerine açık hale gelmelerinde bilgisizliklerinin önemli derecede etken rol oynadığı söylenebilir. *Hakemi* kabul etmenin Hz. Ali'yi ve hakemlerin kararını kabul eden herkesi kâfir yaptığını⁶⁸ iddia ederlerken Kur'an'ın yalnızca birkaç âyetini delil getirip, diğer âyetleri hesaba katmamaları da Hâricilerin Kur'an hakkındaki cehâletlerinin eseridir. Oysa Kur'an, hakeme başvurmanın gayr-i İslâmî bir tavır olmadığını belirtir: “*Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin...*”⁶⁹ âyeti, hakemin meşrû olduğunu, gerektiğinde hakeme başvurulabileceğini belirtmektedir.⁷⁰

Hâricilerin ilk liderlerinin, Rasulullah'ın yanında ve yöresinde uzun süre kalarak dini ondan öğrenen kimseler olmadığı bilinen bir husustur.⁷¹ Ayrıca Hâricilerin hadis bilgilerinin de çok zayıf olduğu⁷² ve Arap dilinin mantığını ve inceliklerini yeterince bilmedikleri göz önünde bulundurulduğunda, onların neden İslâm'ın özüne aykırı görüşleri sahiplendikleri kolayca anlaşılabilir. Hâriciler, dinin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'i kendi bütünlükleri içerisinde değerlendirememiş, böylece kendi cehâletlerine paralel bir düşünce biçimi geliştirmişlerdir. Bu düşünce, onları Nehrevân'da Hz. Ali ve Müslümanların çoğunluğunu temsil eden toplulukla savaşımaya kadar götürmüştür. Cehâletleri nedeniyle onlar Nehrevân'da niçin ve ne adına savaştıklarının

⁶⁷ Julius Welhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989, s. 16; Ayrıca bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 11.

⁶⁸ İsferyâni, *et-Tabsîr*, s. 45 vd.

⁶⁹ Nisa, 4/35.

⁷⁰ İbnu'l-Cevzî, *Telbis*, s. 95; Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-Muhaddisün*, Beyrut, 1984, s. 84.

⁷¹ Demircan, *Hâriciliğin Siyasî Faaliyetleri*, s. 63.

⁷² Demircan, *Hâriciliğin Siyasî Faaliyetleri*, s. 64.

ayırdına dahi varamamışlardır. Nitekim onlar, “*vallahi, Ali’ye niçin karşı çıktığımıza dair delilimiz yoktur*”⁷³ demişlerdi. Bu sözlerinden, onların görüşlerini Kur’anî bir kaygıdan yahut İslâm’ın özüne daha uygun olduğu için değil, cehâletlerinden hareketle şekillendirdikleri söylenebilir.

3.3. Kabile Asabiyeti

Hâriciliğin siyasî-itikadî bir hizip olarak ortaya çıkışına etki eden faktörlerden bir diğeri de *kabile asabiyetidir*. İslâm dünyasında ilk ayrılıkçı topluluk sayılan Hâriciler öncelikle kabîle asabiyetine önem veren kabîlelerden meydana gelmekteydi. Bekir, Mudar ve Temim kabîleleri bunların önde gelenleriydi. Hâriciliğin ortaya çıkışındaki temel faktörlerden biri, muhâlif olarak gördükleri Kureyş kabîlesinin siyasî ve idarî hakimiyetine son vermektir.⁷⁴ Kureyş hakimiyetine karşı duyulan nefret, siyasî tepkiye dönüşerek ifade edilmiş olmaktadır.

Yine özellikle Hz. Ali’nin hilâfeti döneminde Hâricilerin ihtilâfa düşerek Müslümanlardan ayrılmaları, *ana bünye* veya *esas gövdeden*, yani Müslümanların çoğunluğundan ayrı düşmeleri, *genel kabul görmüş İslâmî düşünüşten* sapmaları ve sonuçta işi savaşa kadar vardırımlarında *kavmiyet unsurunun* önemli derecede etken rol oynadığını söylemek mümkündür. Çünkü göçebe hayat tarzına alışkın ve bu hayatın yoğurduğu sert, katı bir mizaca sahip olan bedeviler, günöbirlik ve maslahatlarıyla doğrudan bağlantılı görölmeyen ahlâkî emir ve yaptırımlara ayak uydurmayı, yerleşik insanlara kıyasla daha zor başarabilmişlerdir.⁷⁵ Yine gelişen olayların coğrafyası göz önünde bulundurularak sorun irdelendiğinde, Hâricî hareketinde, çeşitli Arap kabîleleri arasında eskiden beri var olagelen *kavmiyet psikolojisi* ile babadan oğla süregelen *mücadele ruhunun* kendini gösterdiği rahatlıkla göröür.⁷⁶ Bu nedenle bizce Hâricilerin kabîlevî unsurların yönlendirmesi sonucu diğeri Müslümanlarla anlaşamadıkları iddiası doğru bir tespittir. Nitekim Hâricî hareketi mevâliler arasında rağbet görmemiştir. Çünkü kendilerini birinci planda tutarak

⁷³ Taberî, *Tarih*, V/701.

⁷⁴ Hizmetli, *İslam Tarihi*, s. 499.

⁷⁵ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, Çev. C.Koytak-A.Öztürk, İstanbul, 1992, I/378.

⁷⁶ Abdulhamid, *Dirasât fi’l-Fırak*, s. 93.

başkalarını hafife almak şeklinde belirginleşen bedevî tutum, mevalînin Hâricî hareketine katılmasına engel olmuştur.⁷⁷

Kaynaklarda Hâriciliğin Mudar kabîleleri arasında değil de Rabîa kabîleleri arasında yayılmasındaki en büyük etkenin kabîlecilik unsuru olduğuna dikkat çekilmiştir. Çünkü Rabîa kabîleleri ile Mudar kabîleleri arasındaki ihtilâfların, İslâm öncesi câhiliyet devrinde çok meşhur olduğu ve İslâm'ın bu ihtilâfları ortadan kaldırdığı, fakat Hz. Peygamber'in vefatını müteakip kabîlecilik asabiyetinin tekrar su yüzüne çıktığı söylenir.⁷⁸ Bu yüzden Hâricilik adetâ Rabîa kabîlelerine has bir düşünce gibi telakki edilmiş, bu taassubun bir neticesi olarak Rabîa kabîlelerinin benimsediği Hâricilik fikrini, diğerleri sahiplenmemiştir.

İslâm öncesi Arap kabîleleri arasında var olagelen rekâbet duygusunun bir yansıması olarak, Kureyş, Sakîf ve Ensâr'ın dışında kalan, bilhassa Temîm, Bekr ve Hemedân'a mensup kabîlelere mensup Hâricilerin,⁷⁹ fikirlerinin arka planında ümmetin velâyetini ellerinde bulunduran Kureyş'e isyan etme düşüncesi vardı. Zira Hâricilerin her sınıf insandan halife olabileceğine dair düşünceleri de,⁸⁰ esasta Kureyş'in elinde bulunan yönetim hâkimiyetini ortadan kaldırma arzusunun bir tezahürüydü. Hâriciler, "Hüküm sadece Allah'ındır"⁸¹ âyetini sıkça dile getirirlerken de Kureyşlilere bir karşı duruşu temsil ettiklerini ifade etmek istiyorlardı ve bu tavırlarıyla aslında Allah'ı kendi siyasî hareketleri adına konuşturuyorlardı. Nitekim tahkimden sonra sayıları onikibin kişiyi bulan Hâriciler Harura'ya çekilerek imamlarını seçtikten ve idareyi ellerine aldıktan sonra, umûr-u İslâmiyyenin şûrâ yoluyla icrâ edileceğini, bey'atın Allah'a olduğunu ve iyilikle emredilip kötülükten menedileceğini ilan ettirmişlerdir.⁸² Bu tutum, Kureyş'e karşı kararlı bir itirazı temsil ediyordu.⁸³ Çünkü böylece ümmetin velâyetini elinde bulunduran Kureyş'in hâkimiyeti tanınmamış oluyordu.

⁷⁷ Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 92.

⁷⁸ Ebu Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye*, I/12.

⁷⁹ M. Said Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşiliği", A.Ü.İ.F.D., C. XXIII, Ankara, 1978, s. 162.

⁸⁰ Bkz. Abdulkadir el-Bağdadî, *Usulu'd-Dîn*, Beyrut, 1981, s. 275.

⁸¹ Yusuf, 12/40.

⁸² Fırlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 57.

⁸³ Nadim Macit, "Kelâmî Ekollerin Ortaya Çıkış Sürecinde İktidara Eklemlenme Problemi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, İstanbul, 1994, Sayı: 7, s. 119.

3.4. Bedevîlik

Hâricilik, bir çok araştırmacı tarafından bevîlikten kaynaklanan bir hareket olarak değerlendirilmiştir.⁸⁴ Bu da doğru ve yerinde bir tespittir. Çünkü Hâriciler, çoğunlukla çölden ve Irak sınır boylarından gelmiş câhil,⁸⁵ kültürsüz, kaba, mantık dışı hareket etmekle ünlenmiş, düşünce ve akıl yürütmekten uzak,⁸⁶ “dar kafalı”⁸⁷ ya da “dar görüşlü”⁸⁸ kısacası bedevî⁸⁹ insanlardı. İmanın kalplerine henüz yerleşmediği, fakat sadece zâhiren İslâm’a teslim olmuş olan bu insanlar,⁹⁰ eski câhilî tortulardan temizlenememişlerdi. Bu yüzden Hâriciler, İslâm’dan önce eski Arap örfünde varlığını sürdüren kabile geleneğini henüz bir kenara bırakmamışlardı. Buradan kalkarak, onların görüşlerinin

⁸⁴ Ahmed Emîn, *Fecru’l-İslâm*, s. 259; Krş. Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 60.

⁸⁵ Hâricilerin sahip oldukları cehâlet, *ilm*in zıddı olan bilgisizlikten öte, câhiliye dönemi ahlâk anlayışını yansıtan şiddet, öfke, kibir ve saldırganlık halini de temsil ediyordu. Zira insanlık için en başta gelen kusur ve tehlikelerden biri sayılan ve bu nedenle nasslarda şiddetle yasaklanan *cehl*’in, câhiliye dönemindeki kullanımı dikkate alındığında (Bkz. Bakara, 2/67; A’râf, 7/199; Buhari, Savm, 2; Müslim, Birr, 11; İbn Mâce, Dua, 18), esas olarak azgınlık, serkeşlik, kural tanımama, anarşi, hevâ ve hevese uyma, hayvanî içgüdülere boyun eğme, kısaca “barbarlık” anlamına geldiği görülür. (Krş. İgnaz Goldziher, *Muslim Studies*, Newyork, 1977, s. 202 vd.) Bedevîlikle ünlenmiş olan Hâricilerin müslümanlara karşı takındıkları tavır ve onlara revâ gördükleri işkence ve zulüm dikkate alındığında, onların bütün bu vasıfları sahiplendiklerini müşahade etmek hiç de zor olmayacaktır.

⁸⁶ Muhammed Âbid el-Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, s. 596.

⁸⁷ Fazlur Rahman, *İslâm*, Çev. M.Dağ-M.Aydın, Ankara, 1992, s. 235.

⁸⁸ Tâhâ Akyol, *Hâricilik ve Şîa*, İstanbul, 1988, s. 65.

⁸⁹ Bedevîlik, “yerleşik hayat, medeniyet” anlamına gelen “hadâret”in karşıtıdır. Arapçada “kır, sahra, çöl” anlamına gelen *badiyede* yaşayan kimselere bedevî denilmiştir. (Bkz. İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, IX/113 vd.; Firuzâbâdî, *Kamusu’l-Muhîd*, s. 144 vd.). Bedevîlerin yaşadıkları hayat şartları, onları sert karakterli, katı yürekli ve kibirli yapmış, bilgisizlikleri ve kimseden emir almak istemeyen tabiatları sebebiyle de Kur’an’da şiddetle yerilmişlerdir. Bedevî (a’râb) kelimesinin Kur’an’da pek çok yerde kullanımının zihinlerde bıraktığı imaj, câhil, görgüsüz, katı ve inatçı insan tipidir. “*Bedevîler, kâfirlik ve münâfiklik bakımından hem daha beter ve hem de Allah ve Rasûlü’ne indirdiği sınırları tanımamaya daha müsaittirler... Bedevîlerden öyleleri vardır ki, (Allah yolunda) harçayacağını angarya sayar ve sizin başınıza belâların gelmesini beklerler. Belâ onların başına gelsin!..*” (Tevbe, 9/97-98) âyetlerinden anlaşıldığına göre, bedevîlerin Hz. Peygamber ve İslâm’a karşı tavırları hemen her zaman kendi menfaatlerini gözetme esasına dayalı olmuştur.

⁹⁰ Krş. Hucurât, 49/14.

temelinde İslâm'dan önceki yerleşik kabile düzenine İslâmî bir form vermenin yattığını söylemek yanlış bir yargı olmasa gerektir. Zira bedeviler için *kabile*, “mürüvve” veya “erkeklik-yiğitlik” kavramında toplanan, itibar ettikleri değerlerin taşıyıcısı idi ve o, irsî yolla yiğitlik için gerekli gücü intikal ettiren, kabileye ait bir şeydi. Eğer bir Arap, şerefli bir iş yapmışsa, bu, şerefli bir soydan, yani şerefli bir kabileden gelişi yüzündendi ve onun bu işi, kabilenin şan ve şerefini arttırmış sayılıyordu. Çöl Arabının kendi kabilesine karşı duyduğu his, Hâricîler tarafından İslâm ümmetine tatbik edilmeye çalışılmıştır.⁹¹

Hâricîlerin ayrılmaz vasfı olan bedevîlik, aslında doğası gereği münâfiklığa yatkın bir duruştur. Nitekim bedevîler tabiatları gereği üstün geldiklerinde katı, sert, haşin ve acımasız davranır, mağlup olduklarında ise münâfikça bir tavırla döneçlik gösterirlerdi. Bedevîler Müslüman olduktan sonra da bu tutumlarından vazgeçmemişlerdir. Meselâ, gerek İslâm fetihleri esnasında ve gerekse de daha sonra gerçekleşen irtidat savaşları sırasında orduların hep ön saflarında yer alan bedevîler, düşmanın sayı ve silah bakımından üstün olduğunu görünce hemen kaçma alışkanlıkları yüzünden İslâm ordularını zaman zaman zor durumlara düşürmüşlerdir.⁹²

Bedevî hayat tarzı gereği Müslümanlarla fazla temasta bulunmamaları ve Rasûlullah (s)'in sohbetinden uzak kalmaları da Hâricîlerin İslâm'ı anlama ve yaşamaları hususunda aleyhlerine bir durum doğurmuştur.⁹³ Bedevî bir yaşamı sahiplenen Hâricîler, doğal olarak nefislerini terbiye edecek, huylarını düzeltecek kadar Hz. Peygamber'le beraber olmadıkları için onun sohbet ve irşadından yeterince feyz alamamış; Kur'an ve İslâm üzerinde gereği kadar düşünme, böylece onları anlayıp benimseme fırsatı da bulamamışlardır. Kanun ve nizam tanımayan, kendilerine hükmedenlere karşı kin duyan ve sosyal açıdan da terbiye edilmeyen bu kimseler,⁹⁴ medenî insanların kabul edemeyeceği bir çok özelliği kolaylıkla benimseyebilmişlerdir.⁹⁵

⁹¹ Krş. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 44 vd.

⁹² Bkz. Mustafa Fayda, “Bedevî”, *DİA*, İstanbul, 1992, V/316.

⁹³ Krş. Orhan Karmış, “A'râb”, *DİA*, İstanbul, 1992, III, 242.

⁹⁴ Krş. Mustafa Fayda, “Bedevî”, V/316.

⁹⁵ Çölde ve bâdiyede oturanlar katı ve sert tabiatlı, câhil, kültürsüz, görgü kurallarına riayet etmeyen ve en önemlisi medenî insanların kabul edemeyeceği özellikleri barındırdıkları için, Yüce Allah onlardan hiçbir peygamber gön-

Yüksek kültürlerin doğduğu ve geliştiği merkezlerden uzak kalmaları da bedevî Hâricîlerin, dinî öğretilere karşı daha kapalı ve daha kavrayışsız kalmalarına neden olmuş, bu da, Hâricîleri münâfıkların yönetip yönlendirmesine daha açık hale getirmiştir. Böylece Hâricîler, kendilerini İslâmî öğretinin oldukça uzağına düşüren tavır ve davranışları kolaylıkla benimseyebilmişlerdir.

3.5. Tassup ve Saplantı

Hâricîlerin ibadet ve taate olan düşkünlükleri, kendilerini katı bir taassup ve saplantıya sürüklemiş,⁹⁶ bunun doğal sonucu olarak da onlar, âdetâ *müsamaha* sözcüğünü lügatlerinden kaldırmışlardır. Onların, kendi anlayışları doğrultusunda yorumladıkları nassların tatbikinde hiçbir te'vile cevazlarının olmadığı anlaşılıyor. Öyle ki, kaynaklarda Mu'tezile öncülerinden Vâsıl b. Atâ'nın, Hâricîler tarafından yakalandığı zaman, kendisini muhâlif bir Müslüman olarak değil de, müşrik bir tâcir şeklinde takdim etmeyi daha kurtarıcı gördüğü ve ancak böylece ölümden kurtulduğu rivâyet edilmiştir.⁹⁷

Hâricîlerden olan ve *hakemlerin* kararı ilan edildikten sonra, gizlice Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan ve Nehrevân'da Hz. Ali ile savaştan topluluğa başkanlık eden Abdullah b. Vehb adlı kişinin de ibadet ve taate son derece düşkün bir zât olduğu anlaşılıyor. İbn Vehb'e, *Zâtu's-Süfnât* (deve dizli) lakabı verilmişti. Kendisine bu lakabın verilmesinin nedeni, çok namaz kıldığından, dizlerinin nasır bağlaması ve deve dizi gibi olmasından dolayı idi.⁹⁸ Ne ga-

dermediğini, hep meskûn beldelerde, şehirlerde oturan, yani medenî olan insanlardan elçiler yolladığını haber veriyor: “Senden önce de gönderdiğimiz elçiler ancak belde (şehir) ahalisinden vahyettiğimiz kimselerdi” (Yusuf, 12/109; Ayrıca krş. A'raf, 7/94, Furkan, 25/51, Şuara, 26/208, Sebe', 34/34) Kur'an, Hz. Peygamber'den önce gönderilen hiçbir elçinin bedevî olmadığını, aksine hepsinin yerleşik, yani şehirli olduğunu, Hz. Âdem'den itibaren bütün Nebî ve Resullerin ruhen ve fitraten medenî olduğunu belirtir. Zira nübüvvet medeniyetin en büyük kaynağı sayıldığı için, bedevîliğin nübüvvetin hikmet ve gayesiyle uyuşmayacağı kabul edilmiştir. Bedevîlik bir peygamberde bulunması muktezay-ı hikmet olan zerafet ve cazibeye mülayim değildir. Bu nedenle öteden beri Sünnet-i İlâhiyede bütün peygamberler şehirli olanlardan, yani medenî olanlar arasından gönderilmişlerdir. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV/2936-2937.

⁹⁶ Krş. Nafiz Danışman, *Kelâm İlmine Giriş*, Ankara, 1955, s. 22-23.

⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, III/39-40; Hatiboğlu, *Siyasî-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, s. 39; İbnu'l-Cevzî, *Telbis*, 98; Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 406.

⁹⁸ Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 96.

riptir ki çok namaz kıldığından ayakları nasır bağlamış bir kişi, Hz. Ali gibi bir ilim ve hikmet ehli, bir takvâ önderi, bir “ahiret adamı”, İslâm’ın ilkelerine uyma hususunda titiz bir yönetici⁹⁹ ve en önemlisi de Müslümanların meşru devlet başkanı ile savaşmıştır.

Yine kaynaklar Hâricilerden Hz. Ali’nin kâtili olan İbn Mülcem adlı şahsın yakalanıp, ellerinin ve kollarının kesildiğini, gözlerinin oyulduğunu, fakat onun kılını kıpırdatmayıp Kur’an okumaya devam ettiğini aktarırlar.¹⁰⁰ İş dilini kesmeye gelince itiraz eder: “Dünyada su kuşu gibi olup Allah’ı zikredemez hale gelmek istemem” mealinde bir şiir okur. Diğer Hâriciler gibi İbn Mülcem’in alınının da çok secde etmekten ötürü nasırlı olduğu rivayet edilmiştir.¹⁰¹ Yine ne gariptir ki sürekli Kur’an okuyan İbn Mülcem, Kur’an’ın anlam ve inceliklerini kendisinden çok daha iyi bilen Hz. Ali’yi, gözünü kırpmadan ve içinde hiçbir korku ve endişe duymadan öldürebilmiştir.

Bir yandan Kur’an okumakla ünlenen, namaz kılmaktan alınları ve dizleri nasır bağlayan Hâriciler, öbür yandan Müslümanlara karşı son derece müsamahasız davranabilmişlerdir. Onlar Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel ashabı, hakemler ve hakemlerin kararına razı olan bütün Müslümanları önce tekfir etmiş,¹⁰² sonra da şiddet uygulayarak çok sayıda masum Müslümanı yalnızca kendi siyasî görüşlerini benimsemiyorlar diye öldürmüşlerdir.¹⁰³ Nitekim Hâriciler sırf Hz. Ali’ye kâfir demedikleri gerekçesiyle Abdullah b. Habbab b. el-Eret’i hunharca katletmiş, hamile eşinin de karnını deşmişlerdir.¹⁰⁴

3.6. Literal Okuma

Hâricilerin önde gelen özelliklerinden biri de, İslâm dünyasında nassları *lafızcı* veya *literal* olarak tanımlanabilecek bir okumanın¹⁰⁵ başlatıcıları olmalarıdır. Tamamen kendilerine öz-

⁹⁹ Krş. Fığlalı, *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 40 vd.

¹⁰⁰ İbnu’l-Cevzî, *Telbis*, s. 98.

¹⁰¹ İbn Sa’d, *et-Tabakatu’l-Kübrâ*, III/39-40; Hatiboğlu, *Siyasî-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, s. 39; İbnu’l-Cevzî, *Telbis*, 98

¹⁰² İsferyîni, *et-Tabsîr*, s. 45.

¹⁰³ Ali Bulaç, *İslâm Düşüncesinde Vahiy-Akıl/Din-Felsefe İlişkisi*, İstanbul 1994, s. 83.

¹⁰⁴ Bağdadî, *el-Fark*, s. 77; Krş. Bakır, *Ali b. Ebî Talib*, s. 143.

¹⁰⁵ Krş. Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Ank., 1992, s. 71 vd.

gü¹⁰⁶ bu okuma biçimi yoluyla Hâricîler, kendi yorumları ile Allah'ın kastının aynı olduğu konusunda zerre kadar bir şüphenin olmadığına inanıyorlardı. Hâricîler, dinî değer, sembol ve kavramları kendi anlayışları doğrultusunda yorumluyor ve bu yorumun Allah'ın muradı olduğunu savunuyorlardı. Onlar, “*Hüküm ancak Allah'a aittir*”¹⁰⁷ âyetini de bu bakış açısıyla yorumlamış, bu yorumdan kalkarak önceleri Hz. Osman, sonraları da Hz. Ali'ye başkaldırmış, sonuçta bütün Müslümanları tekfir etmiş¹⁰⁸ ve bu inancın neticesinde gerçek bir trajediye sebebiyet vermişlerdir.¹⁰⁹

Hâricîler, literal/lafızcı okumanın yanında birey veya toplumu kategorize de ediyorlardı. Hâricî literatürde *kategorize etmek*, fert veya toplumu tanımlamak, onları bir arada olmayı istemedikleri başka gruplarla aynı katman veya sınıf içerisine dahil etmek anlamını taşıyordu. Başka bir deyişle Hâricîler, kendileri dışında kalan bütün Müslümanları tanımlayıp, kâfir kategorisinde kabul ediyorlardı. Böylece Müslümanları, birlikte olmadıkları ya da birlikte anılmak istemedikleri grupların içerisine dahil etmiş oluyorlardı. Bu tutum, Hâricîlerin, Müslümanlara kâfir muamelesi yapmalarını kolaylaştırıyordu.

4. Hâricîliğin Ortaya Çıkışında Münâfıkların Rolü

Bizce Hâricîliğin ortaya çıkışında, cehâlet, bedevîlik, nasları literal bir okumaya tabi tutma, taassup ve kabilevî unsurlar gibi yukarıda vurgulamaya çalıştığımız bütün hususların etkisi yanında, münâfıkların belirleyici bir rolü olmuştur. Hâricîliğin bir fırka olarak doğmasında münâfıklıklarıyla öne çıkan şahısların öncü ve belirleyici rol üstlendiklerini görmezlikten gelmek müm-

¹⁰⁶ Bu okuma biçimiyle Hâricîler, İslâm dünyasında Zâhirîler gibi diğer literal okuma taraftarlarından tamamen ayrılıyorlardı. Zira Zâhirîler nasları literal okurken, yalnızca nasların zâhirinden anlaşılacak ilk anlamın doğru ve dolayısıyla geçerli olduğunu savunuyorlardı; Hâricîler, kendi yorumları ile Allah'ın kastının aynı olduğu konusunda zerre kadar bir şüphenin olmadığına inanıyorlardı.

¹⁰⁷ Yusuf, 12/40, 67.

¹⁰⁸ Krş. İsferyîni, *et-Tabsîr*, s. 45 vd.; Fahreddîn er-Râzî, *İ'tikadâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 49

¹⁰⁹ Krş. İlhamî Güler, “Reel Politikada Dinî Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar”, *İslâmiyât*, C. 3, Sayı, 3, Ankara, 2000, s. 61.

kün değildir.¹¹⁰ Münâfık önderler, tabiatları gereği İslâm ve Müslümanlara karşı alenen işleyemedikleri cürümleri veya yapamadıkları kötülükleri, deyim yerindeyse, câhil, bedevî, dar görüşlü ve bağnaz bir zümre olan Hâricîler vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir.

Daha önce de vurguladığımız üzere Hâricîler, çoğunlukla Irak sınır boylarından gelmiş, mantık dışı hareket etmekle ünlenmiş, düşünce ve akıl yürütmekten uzak,¹¹¹ câhil bir zümreden oluşmaktaydı. Hâricîler, bedevî kimselerdi ve Arap dilinin inceliklerini, İslâm'ın itikâdî, hukukî ve ahlâkî esaslarını yeterince bilmiyor, dinin yüce hedeflerini, Kur'an'ın ruhunu, Hz. Peygamber'in gayesini kavrayamıyorlardı.¹¹² İslâm'ı ve Kur'an'ı bedevî kültürü sınırları içerisinde anlayıp yorumluyorlardı. Gerek ilahiyatta ve gerekse de siyasette düşüncelerinin ana teması *tekfir* olan¹¹³ ve küfür kavramına mekezî bir yer veren Hâricîler, çarşı ve pazarlarda kılıçlarıyla dolaşp, hüküm vermenin yalnızca Allah'a ait olduğunu söylüyorlardı. Kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları rastladıkları yerde kılıçtan geçiriyorlardı. Kısacası kendi görüşlerini benimsemeyen herkese şiddet uygulayıp, kadın, erkek, yaşlı ve çocuk diye ayırt etmeksizin çok sayıda masum insanı kendi siyasî görüşlerini benimsemiyorlar diye öldürüyorlardı.¹¹⁴ Mallarını ganimet olarak kabul ederek, Müslümanları köleleri sayıyorlardı.¹¹⁵

Hâricîlerin, Kur'an'ın özüne, Sünnet'in ruhuna ve İslamî öğretiye bu denli aykırı kararlar almalarında münâfık önderlerinin rolü küçümsenemez. Hâricî harekete önderlik yapmış bu münâfıklar, İslâm âleminde baş gösteren fitne hareketlerinde perde arkasından kışkırtıcı rol oynamışlardır. Bu tavırlarıyla Müslümanlar arasında kanlı savaşların meydana gelmesine zemin hazırla-

¹¹⁰ Krş. Şehristanî, *el-Milel*, I/21; Âlusî, *Ruhu'l-Meanî*, V/119; Kurtubî, *el-Camiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII/166; İbnu'l-Cevzî, *Telbis*, s. 93-94; İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, III/299.

¹¹¹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 596.

¹¹² Ahmed Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul, 1990, s. 17.

¹¹³ Toshihiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul, 1984, s. 23.

¹¹⁴ Bağdadî, *el-Fark*, s. 75 vd.; Bulaç, *İslâm Düşüncesinde Vahiy-Akıl/Din-Felsefe İlişkisi*, s. 83.

¹¹⁵ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, 1317, II/115; İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 16; Akbulut, *Sahabe Devri*, s. 286.

mış, binlerce Müslümanın kanının akmasına sebep olmuşlardır. Toshihiko İzutsu'nun da isabetle vurguladığı gibi, *bu gerçekten garip bir haldi. Müslümanlar İslâm'ın saflaştırılması için öldürülecek ve geriye yalnızca Yahudi, Hristiyan ve Mecusiler kalacaktı.*¹¹⁶ Hâricilerden ancak müslüman olmadığını ispatlayanlar canlarını kurtarabiliyorlardı.

Kaynaklar dikkatle tetkik edildiğinde, İbn Sebe' gibi münâfıklıklarla ünlenen şahısların, örneğin Şia'nın doğuşundaki etkisine vurgu yapıldığı, fakat Hâriciliğin ortaya çıkışında benzer münâfık şahısların rolüne temas edilmediği görülür. Oysa, bizce diğer mezheplerin doğuşundaki etkilerinden ziyade, münâfıkların, Hâriciliğin doğuşundaki etkileri ile ilgili veriler daha güçlü ve daha gerçekçidir. Bu nedenle Hâriciliğin doğuşunda münâfıkların rolüne vurgu yapmak daha bir önem kazanmaktadır.

Kaynaklarda aktarılan bilgilerin satır araları dikkatle irdelendiğinde, bir mezhep olarak Hâriciliğin ortaya çıkışında genellikle öncü rol oynayan ve münâfıklıklarıyla bilinen belli başlı üç kişinin ismi öne çıkmaktadır. Bunlar Zü'l-Hüveysira et-Temîmî, Hurkus b. Züheyr ve İbn Sebe'dir. Şimdi münâfık olduklarında şüphe duyulmayan bu üç şahıs hakkında bilgi vermek ve Hâriciliğin doğuşunda üstlendikleri etkin ve belirleyici rolden söz etmek istiyoruz:

4.1. Zü'l-Hüveysira et-Temîmî

Kaynaklarda Zü's-Südeyye veya dinden çıkan anlamında "Mârik" olarak da adlandırılan¹¹⁷ **Zü'l-Hüveysira et-Temîmî** adlı şahıs,¹¹⁸ gerçekte münâfıkların önde gelenlerinden, hatta reislerinden birisidir. Zü'l-Hüveysira, Huneyn'de bir ganimet taksimi esnasında Hz. Peygamber'in yaptığı taksimatı beğenmeyerek veya az bularak, *"ey Muhammed, âdil ol! Sen âdil davranmıyorsun!"* demiş, Hz. Peygamber de, *"eğer ben âdil değilsem, âdil olan kimdir?"* diye yanıtlamıştır.¹¹⁹ Durumu gören bir sahâbi, -ki bazı

¹¹⁶ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 53 vd.

¹¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Ma'rifeti's-Sahaabe*, Beyrut, 1328, I/485; Şehristânî, *el-Milel*, I/484.

¹¹⁸ Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fî Vücuhi't-Te'vil*, Kum, 1315, II/281.

¹¹⁹ Şehristânî, *el-Milel*, I/21; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/281; İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, s. 299-300.

kaynaklarda bu sahabinin Hz. Ömer olduğu söylenir-¹²⁰ Hz. Peygamber'e, "ey Allah'ın Rasûlü, müside et de şu münâfiğin boynunu vurayım" demiş; Hz. Peygamber ise buna müside etmemiş ve, "bunun soyundan öyle kimseler çıkacak ki, sizler bunların namazı yanında kendi namazınızı, bunların orucu yanında kendi orucunuzu ve bunların kıraati karşısında kendi kraatınızı küçük ve önemsiz göreceksiniz"¹²¹ buyurmuştur.

"Onlardan sadakaların (taksimi) hususunda seni ayıplayanlar da vardır"¹²² âyetinin münâfikların elebaşlarından birisi olan söz konusu Zü'l-Huveysira hakkında nazil olduğu,¹²³ bundan dolayı Rasûlullah (s)'ın, "bundan (Zü'l Huveysira) ve arkadaşlarından (diğer münâfiklardan) sakının"¹²⁴ dediği aktarılmaktadır.

Diğer bazı kaynaklarda ise Hz. Peygamber'in, Zü'l-Huveysira'nın öldürülmesini emrettiği belirtilmekte, sözelimi Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in "Müsned"inde olay şöyle aktarılmaktadır:

"Ebû Said el-Hudri'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Hz. Ebu Bekir (ö.13/634), Rasûlullah (s)'a gelip, 'Ey Allah'ın Rasûlü, bir vadiden geçerken üstü başı temiz, huşû içerisinde namaz kılan birini gördüm" deyince, Hz. Peygamber, 'git onu öldür!' dedi. Rasûlullah (s)'ın bu emri üzerine Hz. Ebu Bekir, adamı öldürmek için sözünü ettiği vadiye gitti. Fakat onu aynı şekilde namaz kılarlarken görünce, öldürmekten vazgeçip geri döndü. Bu kez Hz. Peygamber, Hz. Ömer'e, 'git onu öldür' diye emretti. Bununu üzerine Hz. Ömer sözü edilen vadiye gitti. Adamı, Hz. Ebu Bekir'in vafsettiği şekilde görünce onu öldürmek istemedi. Peygamber'in yanına dönüp, 'Ey Allah'ın Rasûlü! Adamı husû içinde namaz kılarlarken gördüm. Onu bu durumda öldürmek istemedim' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Ali'ye, 'sen git adamı öldür!' dedi. Ali sözü edilen vadiye gitti, fakat adamı göremedi. Hz. Peygamber'e gelerek, 'adam görülmedi' deyince Hz. Peygamber, 'bu ve bunun arkadaşları Kur'an okurlar, fakat okudukları Kur'an hancerelerini geçmez. Bunlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkar-

¹²⁰ İbn Hişâm, *es-Sıratu'n-Nebeviyye*, Tah. Mustafa es-Saka ve diğerleri, Beyrut, 1336, IV/139.

¹²¹ Buhari, *Meğâzi*, 61, *Menâkıb*, 25, *Edeb*, 95; Müslim, *Zekât*, 142-148; İbn Mâce, *Mukaddime*, 12.

¹²² *Tevbe*, 9/58.

¹²³ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II/281.

¹²⁴ Fahreddin er-Razi, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Tahran, Ts., VIII/100.

lar ve ok gezine dönünceye kadar dinlerine dönmezler. Onları öldürün. Zira onlar yaratıkların en kötüleridir' buyurdu."¹²⁵

Aynı olayı İbn Hacer (ö.852/1448) küçük değişikliklerle şöyle aktarmaktadır:

"Rasûlullah (s) zamanında ibadetini ve ictihadını beğendiğimiz bir adam vardı. Rasûlullah (s)'a, isim ve vasıflarıyla ondan bahsettik, fakat Rasûlullah (s) onu tanımadı. Biz tam ondan söz ederken, adam önümüzden geçti. Rasûlullah (s)'a, 'işte sözünü ettiğimiz adam budur' deyip onu gösterdik. Bunun üzerine Hz. Peygamber adama bakıp, 'bana öyle bir adamdan söz ediyorsunuz ki, yüzünde şeytan elinin eseri var' dedi. Adam yanlarına geldiği halde selam vermedi. Hz. Peygamber ona, 'Allah aşkına söyle, bu meclise geldiğinde içinden 'bu cemaatin içinde benden daha üstün kimse yoktur' diye geçirmedin mi?' deyince, adam, 'evet geçirdim' deyip camiye girdi ve namaz kılmaya başladı. Bunun üzerine Hz. Peygamber yanındaki ashaba, 'bu adamı sizden kim öldürebilir?' diye sordu. Ebu Bekir, 'ben öldürebilirim' deyip içeri girdi. Adamın namaz kıldığını görünce, 'Allah'a sığınırım, Rasûlullah (s) namaz kılan kimseyi öldürmeyi yasaklamışken, ben namaz kılan bir adamı nasıl öldürebilirim?' diyerek dışarı çıktı. Rasûlullah (s) ona, 'sen öldürmedin' deyince Hz. Ebu Bekir, 'namaz kılan birini öldürmek istemedim, zira sen namaz kılanı öldürmeyi yasaklamıştın' dedi. Hz. Peygamber tekrar, 'bu adamı kim öldürmek ister?' dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, 'ben adamı öldürmek isterim' deyip içeri girdi ve adamı secde ederken gördü. 'Ebu Bekir benden daha faziletlidir' deyip ona dokunmadan dışarı çıktı. Hz. Peygamber, 'ne oldu?' deyince Hz. Ömer, 'onu, alnı Allah için yere değmiş vaziyette gördüğüm için öldürmek istemedim' dedi. Peygamber üçüncü kez, 'adamı kim öldürmek ister?' deyince, Hz. Ali, 'ben adamı öldürmek isterim' dedi. Hz. Peygamber ona, 'evet sen, şayet sen ona yetişebilir, yerinde görebilirsen' dedi. Hz. Ali içeriye girdiğinde adam çıkmış olduğundan, Rasûlullah (s)'a gelip onu yerinde bulamadığını, adamın gittiğini söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, 'eğer bu adam öldürülseydi, ümmetinden iki kişi dahi ihtilâfa düşmezdi. (Öldürülseydi) ilk ve son olurdu' buyurdu".¹²⁶

¹²⁵ A. b. Hanbel, *Müsned*, III/115; Krş. İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII/298.

¹²⁶ İbn Hacer el-Askalanî, *el-İsabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Beyrut, 1328, I/484; Krş. İbn Hişam, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, IV/139.

İslâm âlimlerinden bazıları, Hâriciliğin başlangıcını yukarıda aktarmaya çalıştığımız Zü'l-Huveysira hadisinden hareketle¹²⁷ Hz. Peygamber dönemine kadar götürmüş,¹²⁸ böylece Hâriciliğin çıkışı münâfık önderlere bağlanmıştır.

4.2. Hurkus b. Züheyr

Hz. Peygamber'in ganimet taksimini beğenmeyerek, "*adâletli davran...*" diyen şahsın, **Hurkus b. Züheyr** adlı bir kişi olduğunu iddia edenler de vardır.¹²⁹ Bu şahıs daha sonra Hz. Osman'a isyan edenler arasında Basra'dan gelenlerin liderleri olarak görülmektedir.¹³⁰ Hakemlerin kararları ilan edildikten sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan Hâriciler, Hurkus'u kendilerine namazlarında imâmlık yapması için seçmişlerdir.¹³¹ Münâfık olduğu hususunda kaynakların ittifak ettiği Hurkus'u, Nehrevân'da Hâriciler tarafından emîr (başkan) tayin edilen iki kişiden biri¹³² olarak görüyoruz. Demek oluyor ki münâfıklığıyla ünlenen bu şahıs, sonradan Hâricilerin önderi olmuştur.

Hurkus, hakem olayı esnasında yanında başka Hâriciler de olduğu halde Hz. Ali'ye gelerek, "*Hüküm ancak Allah'ındır*" demiş; Hz. Ali de, "*evet, doğrudur; hüküm ancak Allah'ındır*" deyince o, "*hatandan dolayı tövbe et, davana geri dön (hakemi kabul etme), bizimle beraber ol, Rabbimize kavuşuncaya kadar düşmanla savaşalım*" demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, "*benim de önceleri sizden istediğim buydu; fakat siz bana âsi oldunuz, bana karşı çıkan sizlerdiniz*"¹³³ buyurmuştur. Hz. Ali'nin Hurkus'a söylediklerinden, onu *hakeme* zorlayanların Hâriciler olduğu ve daha sonra *hakeme* başvurduğu bahanesiyle ona isyan edenlerin de yine Hâriciler olduğu açıkça belli olmaktadır.

¹²⁷ Şehristânî, *el-Müel*, I/21; Âlusî, *Ruhu'l-Meanî*, V/119; Kurtubî, *el-Camiu'l-Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII/166; İbnü'l-Cevzî, *Telbis*, s. 94; İbn Teymiye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, III/299.

¹²⁸ İbn Teymiye, *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, III/235.

¹²⁹ Razî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, VIII/100; İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-Bari fi Şerhi Sahîhi'l-Buharî*, Kahire, 1988, VIII/69.

¹³⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII/194.

¹³¹ Bağdadî, *el-Fark*, s. 77; Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fırak*, s. 96.

¹³² Hâriciler tarafından emîr tayin edilen diğer kişi Abdullah b. Vehb'dir. Bağdadî, *el-Fark*, s. 75 vd.; Demircan, *Hâricilerin Siyasi Faaliyetleri*, 106.

¹³³ Taberî, *Tarih*, V/685 vd.; Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 401; Çağatay-Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, s. 20.

Daha önce değindiğimiz üzere aynı şahıslar, Cemel'de Hz. Ali ile Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in öncülük ettiği taraflar anlaştıktan sonra, aralarına fitne tohumu ekerek binlerce Müslümanın kanının dökülmesine neden olan münâfıklardan bir kaçıdır. Sözelimi Hurkus b. Züheyr daha sonra Sıffin'de Hâricîler arasında yer almış ve onların önde gelenlerinden birisi olmuştur.¹³⁴ O, diğer münâfıklarla beraber Müslümanlar arasında fitne yayarak, Hâricî grubunun Müslüman ordusundan ayrılmasında ve sonuçta Nehrevân'da Hz. Ali'nin ordusuyla savaşmalarında belirleyici bir rol oynamıştır.

4.3. Abdullah b. Sebe'

Hâriciliğin ortaya çıkışında etkili olan münâfık unsurlardan bir diğerinin de Sebeiyye olduğu görülmektedir. Kaynaklarımızda adı İbnu's-Sevdâ olarak da geçen Abdullah b. Sebe', daha sonra kendi adıyla anılacak bir mezhebin kurucusu olmuş ve onun Hâriciliğin doğuşunda da etkili olduğu iddia edilmiştir.¹³⁵

Kaynaklar, Hz. Osman'a karşı girişilen isyan hareketinin arkasında İbn Sebe'nin faaliyetlerinden söz ederler. Bu rivayetlerde verilen bilgilere göre İbn Sebe', Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesinde perde arkasından etkin rol oynamış münâfıklardan biri olarak gözükmektedir. Hatta bazı rivayetlere göre İbn Sebe', bizzat Hz. Osman'ı öldüren isyancılar arasında yer almıştır.¹³⁶ Yine, daha önce de vurguladığımız üzere, Cemel Savaşı'ndan önce, taraftar *sulh* üzere anlaştıktan sonra, savaşın patlak vermesinde etkin rol üstlendiği iddia edilenlerden biri İbn Sebe'dir.¹³⁷ Hz. Ali'nin, "Osman'ın katli ile ilgili olaya katılanlar, bu cemaatten ayrılınsın; onların hiçbiri bizimle gelmesin"¹³⁸ şeklindeki sözlerini duyan Abdullah b. Sebe', Malik b. Eşter ve Adiy b. Hatem-i Taî ile bir araya gelip fikir teatisinde bulunmuştur. Tarih kaynaklarının verdiği bilgiye göre İbn Sebe'nin onlara, "bu sulh gerçekleşirse bizim sonumuz olur. Osman'ın kanına karşılık bizim kanımız istenecektir. Öyleyse bu sulhun gerçekleşmemesi için bir hile düşünmeliyiz. İnsanların arasını bozup karışıklığa sebebiyet veremeliyiz. Hile yaparak aralarını bozmalıyız. Yarın insanlar karşı kar-

¹³⁴ İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut, 1280, I/396.

¹³⁵ Bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmül fi't-Tarih*, III/154; Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 37.

¹³⁶ Taberî, *Tarih*, V/357 ; Krş. Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 85.

¹³⁷ Bkz. Taberî, *Tarih*, V/526.

¹³⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II/235.

şya geldiğinde harbi başlatınız. Düşüncelerine fırsat vermeyiniz. Böylece beraber olduğunuz kimse, harpten kaçınmaya fırsat bulamayacak; Allah da Ali, Talha ve Zübeyr'i istemediğiniz o anlaşmayı yapamayacak kadar meşgul edecek” demiştir.¹³⁹ Bu hile uygulamaya konulmuş ve Müslümanlar karşı karşıya gelerek kendilerini bir anda savaşın içerisinde bulmuşlardır.

Murtezâ el-Askerî, *İbn Sebe*'yi, Seyf b. Ömer'in uydurduğu hayalî bir şahıs olarak görür. Ona göre gerçekte İbn Sebe diye bir şahıs yoktur. O, yalnızca Seyf'in uydurma masallarında, düzmecelelerinde dile getirilmiş efsâne bir kahramandır.¹⁴⁰ Taha Hüseyin ve Ahmed Mahmud Subhî gibi bazı çağdaş yazarlar ile İbn Sebe' üzerine akademik çalışmalar yapan bazı çağdaş araştırmacılar onun varlığını reddedip tarihte oynadığı yıkıcı rolü kabul etmek istemezler.¹⁴¹ Fakat bir çok tarihçi ve Mezhepler Tarihi yazarları Hz. Osman'ın katledilmesi olayını, Hz. Ali, Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr gibi sahâbeden seçkin kişilerin içinde yer aldığı, savaştığı ve ayrılığa düştüğü Cemel harbini, Hâriciliğin çıkışını ve Şia'nın doğuşunu İbn Sebe'nin faaliyetlerine, İslâm'ı içten yıkmaya matuf münâfıkça tavırlarına ve sinsice hazırlanmış planlarına bağlamışlardır.¹⁴²

Gerçi Rasûlullah (s)'in vefatından sonra İslâm dünyasında ortaya çıkan bütün problemlerin kaynağını, âdeta bir *günah keçisi* arayışıyla tamamen İbn Sebe'nin faaliyetlerinde arama, her fitne ve kötülüğü onun yapıp ettiklerine bağlama düşüncesi, bütün sahâbeyi bir yahudinin oyununa gelen insanlar konumuna düşürebilecek sathî ve mübalağalı bir değerlendirme olabilir.¹⁴³ Rasûlullah (s)'in vefatından sonra İslâm dünyasında ortaya çıkan bütün fitnelerin ve problemlerin kaynağını, tamamıyla İbn Sebe'in faaliyetlerinde aramak, onun bütün olaylara sihirli bir el

¹³⁹ Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II/235.

¹⁴⁰ Murtezâ el-Askerî, *İbn Saba Masalı*, Çev. Abdalbaki Gölpinarlı, İstanbul, 1974, 133 vd., 163.

¹⁴¹ Tâhâ Hüseyin, *Ali ve Benuhu*, Kahire, 1966, s. 98; Ahmed Mahmud Subhî, *Nazariyyetu'l-İmameti Lede's-Sia İsnâ Aşeriyye*, Beyrut, 1991, s. 38 vd.; Ayrıca bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 72-74; Ethem Ruhi Fırlı, “Abdullah b. Sebe”, İstanbul, 1988, *DİA*, I/134; Welhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 15-16.

¹⁴² Krş. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmül*, III/154; Krş. Sabri Hizmetli, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi”, A.Ü.İ.F.D., Ankara, 1985, XXVII, s. 149-176.

¹⁴³ Krş. Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 67.

gibi müdahale eden bir efsane kahramanı olduğunu varsaymak, sathî ve mübalağalı bir değerlendirme olur. İslâm'ın ilk döneminde İslâm dünyasında bütün olup biten hareketleri adetâ bir hayal kahramanının faaliyetlerine bağlayan bu tür tutumları, gerçek dışı değerlendirmeler olarak kabul ettiğimizi belirtmeliyiz. Ne var ki, İbn Sebe'nin tarihte yapıp ettiği bütün faaliyetleri görmezlikten gelmek ve bütün tarih ve fîrak yazarlarının onun tarihte oynadığı olumsuz rol ile ilgili dile getirdiklerini yok varsaymak da realiteyle bağdaşmaz. Bütün verileri inkâr eden ve realiteyi yok varsayan bu bakış açısı bizce ilmî dayanaktan yoksundur. O halde, *"tarihte İbn Sebe' adında bir şahıs yaşamadı ve o İslâm aleyhtarı hiçbir faaliyette bulunmadı"* da diyemeyiz. Bütün tarihçi ve fîrak yazarlarının onun faaliyetleri ile ilgili yaptıkları aşrı vurguyu bir kenarda tutarak, gerçekte onun bir münâfık olarak döneminde, kendi gücü dahilinde, bir insanın gücünün elverdiği oranda yıkıcı faaliyetlerde bulunmuş olduğunu kabul etmek en mantıklı yoldur.

İbn Sebe'nin, Şia'nın doğuşunda değilse bile, Hâriciliğin doğuşunda etken rol oynadığı savı, yabana atılacak bir iddia değildir¹⁴⁴. Zira İbn Sebe'nin yaptığı bir toplantıya Hurkus b. Zuheyr ve Şureyh b. Evfâ gibi Hâricilerin önde gelenlerinin katılması, Hâriciliğin de Sebeiyye'den neşet ettiğinin veya onun etkisiyle ortaya çıktığının bir delili sayılmıştır.¹⁴⁵

Muhammed Hamidullah bu konuda, "şâyet İbn Sebe, Hz. Osman'ın şehadetiyle neticelenen ve Müslümanlar arasındaki iç savaşın ve anarşinin tohumlarını ekerek, gayr-i müslimlerin imdadına koşmamış olsaydı, "eski dünya" (Asya-Avrupa-Afrika) sayılan coğrafi birliğin siyasî birleştirilmesi planı o devir için gerçekleştirilmeyecek bir plan olmayacaktı"¹⁴⁶ tespitinde bulunmaktadır. Gerçekten de özelde İbn Sebe, genelde de İslâm'ı içten yıkmak isteyen ve bu hususta bütün güçleriyle mücadele veren diğer münâfıklar ve nifak hareketleri, gayr-i müslimlerin imdadına yetişmeseydi, değil "Eski Dünya" denilen coğrafi birliğin siyasî birleştirmesi planı, belki de bütün dünyanın siyasî birleştirilmesi planı o devir için gerçekleştirilemeyecek bir plan olmayacaktı. Zira Müslümanlar Hz. Peygamber döneminden Emevîler devrine

¹⁴⁴ Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara, 1965, s. 51 vd.

¹⁴⁵ Krş. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, s 51-52.

¹⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1992, s. 43-44.

kadar geçen kısacık bir zaman dilimi içerisinde İslâm devletinin sınırlarını doğuda Maveraünnehir, batıda İspanya'ya kadar¹⁴⁷ ulaştırdıklarına göre, İslâm'ı içten yıkmak isteyen münâfikların çeşitli entrikalara dayalı hile ve desiseleri olmasaydı, onların İslâm meş'alesini, güzel ahlâk, adâlet, doğruluk ve dürüstlük esasına dayalı İslâm nurunu dünyanın dört bir yanına taşımamaları için hiçbir neden olmayacaktı.

İslâm'ın ilk döneminde Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslâmî hükümleri içerilerine sindiremeyen ve sırf İslâm'ı içten yıkıp eski câhili hayatlarına tekrar dönmek için İslâm'a giren, asıl gayelerini gizleyerek Müslümanların akidelerini bozmaya ve kendi bâtil fikirlerini sinsice yaymaya çalışan münâfikların Müslümanlara büyük zararları dokunmuş, bunların faaliyetleri, sonuçta fitne ve fesadın yayılmasına zemin hazırlanmış ve böylece Müslümanlar arasında ihtilâflar baş göstermiştir. İslâm dünyasında münâfikların sinsi planları sonucu kanlı savaşlar, dağılmalar, bölünmeler ve kamplaşmalar meydana gelmiştir. Böylece Müslümanlar fırkalara ayrılmış, İslâm dünyasında akidevî yönden eski safiyet yitirdiği gibi, siyasî birlik de bozulmuştur. Hâriciliğin ortaya çıkışında da münâfikların belirleyici bir etkisi olmuştur. Münâfiklar, İslâm tarihinde ilk defa meşrû nizama karşı topluca ayaklanan ve kan döken bir "âsiler topluluğu"nu Hâricilik adıyla bir araya getirmeyi başarmış, böylece bir çok siyasî ve dinî firkanın zuhuru, ümmet arasında ayrılığın yayılmasına ve kanlı çarpışmaların baş göstermesine neden olmuş; ayrıca bu yolla bir takım alışılmamış görüşlerin ve kavramların da Müslümanlar arasında yayılmasına sebebiyet vermişlerdir.¹⁴⁸

Sonuç

Hâriciliğin ortaya çıkışını Tahkim Olayı'na dayandırmak genellikle İslâm Mezhep Tarihçileri arasında kabul edilen bir görüş olsa da, Zü'l Hüveysira, Hurkus b. Züheyr ve İbn Sebe' gibi münâfik önderlerinden hareketle Hâriciliğin başlangıcını Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek de mümkündür. Ancak bu hareketin İslâm toplumundan ayrılışını Hz. Osman'a isyanla baş-

¹⁴⁷ İ. Ağâh Çubukçu, *Gazzâli ve Şüphencilik*, Ankara, 1964, s. 8; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 34; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasında Münakaşalar*, Ank., 1984, s. 71; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1988, s. 40; Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum, 1995, s. 28-29.

¹⁴⁸ Krş. Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 500.

latarak, Tahkîm'den sonra Hâricîler'in Hz. Ali'nin Şîa'sından ayrıldıklarını ve bu hâdiseden sonra Hâricîliğin kâmil bir fırka görünümünü arz ettiğini söyleyebiliriz.

Hâricî önderlerden bazıları Hz. Osman'ın katledilmesi olayına katılmışlardır. Sözgelimi, Hz. Osman'a isyan edenler arasında Basra'dan gelenlerin lideri Hurkus b. Züheyr adlı şahıstır. Hakemlerin kararı ilan edildikten sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan Hâricîler, Nehrevân'da münâfıklığı ile ünlenen Hurkus'u kendilerine hem namazlarında imamlık yapması için, hem de emîr (halife/başkan) olarak seçmişlerdir.

Cemel'de Hz. Ali ile Âişe, Talha ve Zübeyr'in öncülük ettiği taraflar anlaştıktan sonra, Hâricî önderlerden bazılarının taraflar arasında anlaşmazlık yaratarak savaşa sebebiyet verdikleri savı da yabana atılacak bir iddia değildir. Yine sözü edilen kimselerin Siffin savaşında önce hakemi kabul etmesi için Hz. Ali'ye baskı yaparak onu ölümle tehdit ettikleri, Hz. Ali'nin hakemi ve vereceği kararı kabul etmek zorunda kaldıktan sonra, bu kez, Allah'ın hükmünü bıraktığı ve insanların kararını kabul ettiği gerekçesiyle onu tekfir ederek ordusundan ayrıldıkları, böylece savaşın Hz. Ali aleyhine sonuçlanmasında belirleyici bir rol üstlendikleri tarihi bir gerçektir. Hâricî önderlerinin İslâm'ı içten yıkmaya yönelik bu olumsuz tutumları, Emevî krallarının zulme dayalı uygulamalarına zemin hazırlamıştır. Emevîler, Hâricî önderlerin bölme ve parçalamaya yönelik eylemlerinden güç almış ve Müslümanların bu zayıflık ve parçalanmışlığından önemli ölçüde faydalanmışlardır. Aynı şekilde Hâricîlerin Nehrevân savaşının patlak vermesine sebebiyet verdikleri de su götürmez bir gerçektir. Hâricîlerin büyük ölçüde neden oldukları ve çoğunlukla yer aldıkları bu savaşlarda binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir.

Hâricilik; Mu'tezile, Şîa ve Ehl-i Sünnet gibi İslâm'ın özünden veya Kur'an'ın ruhundan beslenerek, nassları farklı yorumlamaktan veya İslâm'ı farklı anlamaktan doğan bir fırka değildir. Bilakis Hâricilik, münâfıkların İslâm'ı içten yıkmaya yönelik olarak öncülük edip yönlendirdikleri, önceleri siyasî bir eğilim olarak doğmuşken, sonraları dinî bir hüviyete bürünmüş, nasslara fâsit anlamlar yükleyen *bedevî* bir harekettir. Bedevîliğin temsil ettiği imaj; câhil, katı, sert ve inatçı insan tipidir. Sahiplendikleri bedevî yaşam tarzının Hâricîleri münâfıkların yönlendirmesine açık hale getirdiği söylenebilir. Bu yönüyle Hâricilik, diğer itikadî mezheplerden tamamen ayrılır.

“Ümmetimin ihtilafı rahmettir” hadisi perspektifinden bakıldığında, fırkaların farklı bakış açıları veya nassları farklı biçimlerde anlama yönüyle ortaya çıkan düşünsel farklılıkları *rahmet* olarak değerlendirilebilir. Oysa Hâricilik yalnızca farklı düşüncelerden dolayı Müslümanlarla ihtilafa düşen bir hareket değil, İslâm toplumunu toptan karşısına alan, dolayısıyla Müslüman birliğini bozucu bir tefrika hareketi görünümü arz etmektedir. Bu nedenle Hâriciliğin, gerçekte *genel kabul görmüş İslâmî düşünüş*ten bir sapma olduğu da söylenebilir. İslâm dünyasında *ana çizgi, esas bünye ve çoğunluğu temsil edenlerden* ilk kopanlar ve ayrılıklara yol açarak tefrikaya kapı araladığı bütün Müslüman âlimler tarafından kabul edilen *tekfir hareketini* ilk başlatanlar da Hâricilerdir.

Hâriciler şiddete dayalı bir tür anarşizmi, deyim yerindeyse “bedevî bir İslâm”ı temsil ediyorlardı. Hârici düşünceyi savunanların hemen hepsinin kültür düzeyi düşük, câhil ve bedevî oluşları, İslâm’ı yanlış anlama ve açıklamalarına neden olmuştur. Onların davranışlarına, olaylara dar açıdan bakan düşünce şekli hâkim olduğu için, İslâm’ın ruhuna aykırı pek çok tutumu kolaylıkla sahiplenebilmişlerdir. Fikir ve tavırlarını nasslardan yola çıkarak oluşturduklarını iddia etseler de, aslında Hâriciler bir çok konuda İslâm’ın aslına, özüne veya nassların ruhuna aykırı davranmışlardır. Bu nedenle Hâricilik, İslâm dünyasında çoğunluğu temsil eden Müslümanlar tarafından, genel kabul görmüş İslâmî anlayışın dışında bir hareket olarak mütalaa edilmiştir. Yine dinî konularda hassas davrandıkları söylene de Hâriciler, tarihin hemen her döneminde Müslümanların çoğunluğu tarafından bilgisizlikle, yüzeysellikle, derin düşünmemekle, olayları sağlıklı bir biçimde analiz edememekle veya meseleleri derinlemesine incelemekten uzak olmakla, kısacası sathî düşünüp davranmakla itham edilmişlerdir.

Hâricilik, düşüncelerinin oluşumunda geleneğe yaslanmayan yönüyle de türedî bir harekettir. Zira Hâriciliğin doğuşu ile, İslâm düşünce alanına, *Müslüman-kâfir* ayrılığına dair İslâm geleneğinde daha önce olmayan bir mâna getirilmiş, bu kavramlara dayandıktan yoksun, türedî anlamlar yüklenmiştir. Hâricilere göre *günah* işleyen kimse Müslüman olma vasfını kaybediyor, cehennem hak etmiş bir kâfir oluyordu. Oysa Hâricilerin zuhuruna kadar mü’min ve kâfir sözcükleri sabit, birbirinden ayrı kategorilere delâlet ediyordu. Fakat Hâriciler tarafından *küfür* kavramı, İslâm

toplumunu temsil eden dairenin içine girdirilmiştir. *Kâfir* kelimesi, eski tanımını ve sabit manâsını kaybedip, basit hatalar yapan veya günahlar işleyen dindar bir mü'mine dahi kolaylıkla sıfat olabilecek bir esnekliğe ulaştırılmıştır. Hâricilerin küfür kavramına böylesi dayanaktan yoksun bir anlam yükleyerek, bütün bir İslâm toplumunu karşılarında almalarında, onlara karşı çıkmalarında ve onları toptan İslâm'ın dışına çıkmakla itham etmelerinde Kur'anî bir kaygının olduğu sanılmamalıdır. Çünkü onlar ortaya attıkları görüşlerini, İslâm'ın özüne daha uygun olduğu için savunmamışlardır. Gerçekte Hâriciler, İslâm'ı dikkate almadan, Kur'an ve Sünnet'i gereği gibi anlamadan hareket etmişlerdir. Dinî kavramlara farklı manalar vererek korkunç uygulamalarda bulunmuşlar ve kendi düşüncelerine meşruiyet kazandırmak amacıyla âyet, hadis ve dinin kutsallık atfettiği her şeyi istismar etmişlerdir. "*Hüküm vermek ancak Allah'a aittir*" sloganı, onların dilinde kararı *kılıca* verdirmekten başka bir anlama gelmemekteydi. İzutsu'nun belirttiği gibi, bu gerçekten garip bir haldi. Müslümanlar İslâm'ın saflaştırılması için öldürülecek ve geriye yalnızca Yahudî, Hristiyan ve Mecusiler kalacaktı. Zira Hâricilerden ancak Müslüman olmadığını ispatlayanlar canlarını kurtarabiliyorlardı.

Câhil/bedevî tutum, doğası gereği münâfıklığa yatkın bir duruştur. Bu duruş, Hâricileri münâfıkların yönlendirmesine açık ve hazır hale getirmiştir. Din adına Müslüman öldürmeleri, diğer din mensuplarından esirgemedikleri hoşgörüyü Müslümanlara çok görmeleri, Hâricilerin münâfıkların yönlendirmesi sonucu sahiplendikleri kaba, çelişkili ve tutarsız mantığın dışavurumuydu.

Hâriciliği, yalnızca geçmişte kalmış alelâde siyasi bir mezhep olarak görmek veya salt itikâdi bir fırka olarak değerlendirmek de yanlış olur. Gerçekte Hâricilik, olaylara bir *bakış açısı*, yani bir *zihniyettir*. Hâriciliği belli bir devre hasretmek de sağlıklı bir değerlendirme olmaz. Bu zihniyet, Hâricî fırkası mensupları ile de sınırlı değildir. Hâricilerin câhil, sert, kaba, haşin ve bedevî ruhu, açıkça olmasa da, yalnız Ortaçağ İslâm dünyasında değil, aynı zamanda nispeten daha yakın zamanlarda ortaya çıkan bazı çağdaş hareketlerde yeniden yaşamaktadır. Son zamanlarda İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında ortaya çıkarak geniş Müslüman kitleleri tekfir eden, kendi fikirleri doğrultusunda düşünüp hareket etmeyenlere hayat hakkı tanımak istemeyen, marjinal tavır ve

davranışlarıyla öne çıkan bütün şiddet taraftarı unsurları, bu çizginin çağdaş iz düşümleri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu kesimlerin hemen hepsi, çağdaş münâfıkların yönlendirmesinde olan söz konusu zihniyetin uzanımlarıdır ve bunları Hâricîlerin şiddete dayalı ruhundan beslenenler olarak görebiliriz.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM

- Abdulhamid, İrfan; *Dirasât fi'l-Fıraki ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984
- Ahmed b. Hanbel; *Müsned*, İst., 1992.
- Ağırakça, Ahmet; *İslâm'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, İst., 1995.
- Akbulut, Ahmet; "Hâriciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", A.Ü.İ.F.D., C. XXXI, Ank., 1989.
- Akbulut, Ahmet; *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İst., 1992.
- Akyol, Taha; *Hâricilik ve Şîa*, İst., 1988.
- Âlusî, Ebu'l-Fadl Şihabuddin; *Ruhu'l-Meanî*, Beyrut, Ts.
- Askalânî, İbn Hacer; *el-İsâbe fi Ma'rifeti's-Sahaabe*, Beyrut, 1328.
- Askalânî, İbn Hacer; *Fethu'l-Bari fi Şerhi Sahihi'l-Buharî*, Kahire, 1988.
- Askerî, Murtezâ; *İbn Saba Masalı*, Çev. Abdulkaki Gölpinarlı, İst., 1974.
- Atvân, Hüseyin; *el-Fıraku'l-İslâmiyye fi Bilâdi's-Sâm fi'l-Asri'l-Emevî*, b.y.y., (Daru'l-Ciyl), 1986.
- Bağdadî, Abdulkahir; *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, Ts.
- Bağdadî, Abdulkadir; *Usûlu'd-Dîn*, Beyrut, 1981
- Bakır, Abdulhalik; *Ali b. Ebi Talib*, Elazığ, Ts.
- Bakillanî, Kâdi Ebu Bekir; *Kitabu't-Temhîd*, Beyrut, 1987.
- Behiy; Muhammed; *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, Çev. Sabri Hizmetli, Ank., 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi; *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fikhiyye Kamusu*, İst., 1985.
- Buharî, Ebu Abdillah Muhammed b.İsmail; *el-Camiu's-Sahih*, İst., 1992.
- Bulaç, Ali; *İslâm Düşüncesinde Vahiy-Akıl/Din-Felsefe İlişkisi*, İst. 1994.
- Câbiri, Muhammed Âbid; *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, İst., 1997.
- Çağatay, Neşet (İ. Âgah Çubukçu ile birlikte); *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985.
- Çağatay, Neşet; *İslâm Tarihi*, Ankara, 1993.
- Çubukçu, İ. Âgah (Neşet Çağatay ile birlikte); *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara, 1985.
- Çubukçu, İ. Ağah; *Gazzâli ve Şüphencilik*, Ankara, 1964.
- Danışman, Nafiz; *Kelâm İlmine Giriş*, Ankara, 1955.
- Demircan, Adnan; *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İst., 1996.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Haz. Heyet, İst., 1986.

- Ebu Zehra, Muhammed; *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye*, b.y.y., 1989.
- Ebû Zehv, Muhammed; *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, Beyrut, 1984.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, İst., 1979.
- Emîn, Ahmed; *Fecru'l-İslâm*, Kahire, 1964.
- Esed, Muhammed; *Kur'an Mesajı*, Çev. C. Koytak-A. Öztürk, İst., 1992.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan; *Makalatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, Neşr. Ritter, Weisbaden, 1980.
- Fayda, Mustafa; "Bedevî", *DİA*, C. V, İst., 1992
- Fazlur Rahman, *İslâm*, Çev. M. Dağ-M. Aydın, Ankara, 1992.
- Fığlalı, Ethem Ruhi; *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983.
- Fığlalı, Ethem Ruhi; "Abdullah b. Sebe", *DİA*, C. I, İst., 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi; "Hâriciler", *DİA*, C. XVI, İst., 1997.
- Firuzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub; *el-Kamusu'l-Muhît*, Beyrut, 1993.
- Goldziher, İgnaz; *el-Akîdetu ve's-Şeriatu fi'l-İslâm*, Arapça'ya Çev. M.Yüsuf Mûsa, A. Hasan Abdulkâdir, A. Abdulhak, Mısır, Ts.
- Goldziher, İgnaz; *Muslim Studies*, Newyork, 1977.
- Gölcük, Şerafeddin; *Kelâm Tarihi*, Konya, 1992.
- Gölcük, Şerafeddin (Süleyman Toprak ile birlikte); *Kelâm*, Konya, 1988.
- Güler, İlhami; "Reel Politikada Dinî Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar", *İslâmiyât*, C. 3, Sayı, 3, Ankara, 2000.
- Hamidullah, Muhammed; *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, İst., 1992.
- Hasan Onat, *İslâm Mezhepleri*, Ankara, Ts.
- Hatiboğlu, M. Said; *Hazreti Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, 1967.
- Hatiboğlu, M. Said; "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliği", A.Ü.İ.F.D., C. XXIII, Ankara, 1978
- Hizmetli, Sabri; *İslam Tarihi, İlk Dönem*, Ankara, 1999.
- Hizmetli, Sabri; "Tarihî Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", A.Ü.İ.F.D., C. XXVII, Ankara, 1985.
- Hüseyin, Tâhâ; *Ali ve Benuhu*, Kahire, 1966.
- Işık, Kemal; *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967.
- İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut, 1989.
- İbn Kesîr, Hafız İsmail b. Ömer; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim; *el-İmame ve's-Siyase*, Tah. Ali Şîrî, Kum, 1413.

- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen*, İst., 1992.
- İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1992.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec; *Telbisu İblîs*, Kahire, 1995.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn; *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1979.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn; *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut, 1280.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b.Ahmed; *el-Fasl fi'l-Müel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, 1317.
- İbn Hişâm, *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, Tah. Mustafa es-Saka ve diğeri, Beyrut, 1336.
- İbn Sa'd, Abdillâh Muhammed; *et-Tabakatu'l-Kübrâ*, Beyrut, Ts.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhâlim; *İbn Teymiyye Külliyyâtı*, Çev. Heyet, İst., 1988.
- İsferayînî, Ebu'l-Muzaffer; *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fraki'l-Hâlikîn*, Tah. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1983.
- İzutsu, Toshihiko; *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, İst., 1984.
- İzutsu, Toshihiko; *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, İst., Ts.
- Karmış, Orhan; "A'râb", *DİA*, C. III, İst., 1992.
- Kılavuz, Ahmed Saim; *İman-Küfür Sınırı*, İst., 1990.
- Koçyiğit, Talat; *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasında Münakaşalar*, Ank., 1984.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed; *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l- Kur'an*, Kahire, 1967.
- Kutluay, Yaşar; *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara, 1965.
- Macit, Nadim; *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum, 1995.
- Macit, Nadim; "Kelâmî Ekollerin Ortaya Çıkış Sürecinde İktidara Eklemlenme Problemi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Sayı: 7, İst., 1994.
- Maturidî, Ebû Mansur; *Kitabu Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber*, Haydarabad, 1365.
- Mes'udî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin; *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, Beyrut, 1989.
- Mevdudî, Ebu'l-A'lâ; *Hilafet ve Saltanat*, Çev. Ali Genceli, İst., 1980.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccâc; *el-Camiu's-Sahih*, İst., 1992.
- Râzî, Fahreddin; *İtikadâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Tlk., M. el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, Beyrut, 1986.
- Râzî, Fahreddin; *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Tahran, Ts.
- Ritter, Helmut; "Hâriciler", *İA*, C. V/I, İst. 1977.
- Subhî, Ahmed Mahmud; *Nazariyyetu'l-İmame'ti Lede's-Sia İsnâ Aşeriyye*, Beyrut, 1991.
- Şehristânî, Abdülkerim; *el-Mileve'n-Nihal*, Beyrut, 1986.
- Taberî, İbn Cerir; *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1987.

- Talibî, Ammar; *Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye*, Cezayir, 1978.
- Toprak, Süleyman (Şerafeddin Gölcük ile birlikte); *Kelâm*, Konya, 1988.
- Watt, W. Montgomery; *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fırlalı, İst., 1998.
- Welhausen, Julius; *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989.
- Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer; *el-Keşşâf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vîl*, Kum, 1315.